

צדיק הנתון בלוע הסטרא אחרא:

האדם הקדוש והמקום הטמא

על העלייה לרגל לקבר ר' נחמן מברסלב באומן בראש השנה

צבי מרק

א. הקדמה: העלייה לרגל לקברו של ר' נחמן בראש השנה

ההתקבצות יחד של רבבות חסידי ברסלב בעלייה לקברו של ר' נחמן באומן בראש השנה היא אירוע השיא השנתי של חסידות ברסלב.¹ בעשרות השנים האחרונות העלייה לרגל לאומן הפכה להיות עלייה המונית שהמשתתפים בה אינם נמנים אך ורק עם חסידי ברסלב אלא יש בהם ייצוג מגוון של החברה הישראלית בכללה, חרדים וחילוניים, ספרדים ואשכנזים. לעלייה לרגל לאומן ישנם מאפיינים ייחודיים רבי עניין, שהבהרתם תורמת לחקר השקפת העולם הברסלבית

* תודתי נתונה לפרופ' יורם בילו ולרב יום טוב חשין על קריאת המאמר ועל הערותיהם החשובות.

1 על נושא זה ראו ר' וקס, 'הנסיעה לר' נחמן מברסלב לראש השנה: אתגר, ניסיון ותיקון האמונה', א' בזק (עורך), בראש השנה יכתבון: קובץ מאמרים על ראש השנה, אלון שבות תשס"ג, עמ' 97-115; י' גארב, 'יחיד הסגולות יהיו לעדרים: עיונים בקבלת המאה העשרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 129-132; א' גושן-גוטשטיין, 'ברסלב ואומן כמסע אישי וכמעבדה לעיון ברוחניות', מ' אידל, ב' איש שלום וא' בוגנים (עורכים), רוחניות יהודית (בדפוס). בשנים האחרונות ראו אור ספרים מספר המלקטים את שבחי ראש השנה של ר' נחמן ואת חשיבות הנסיעה אליו מכל מרחבי הספרות הברסלבית. ראו לדוגמה דוד ק', ספר ראש השנה של הצדיק האמת, חמ"ד תשנ"ח; י"ב הרשקוביץ, קונטרס ליקוטי מאמרים לראש השנה [ירושלים תשנ"א]; שמואל ב"ר אברהם חיים צ'צ"ק, ראשית השנה, ירושלים תשמ"ה; י"צ שפירא, הדרך לצדיק [ירושלים תש"ס]. עוד מקורות בנושא ראו אצל ד' אסף, ברסלב: ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים תש"ס, עמ' 221-231.

ולהתפתחות העלייה לאומן בראש השנה, אך גם להעשרת הדיון בתופעת העלייה לרגל בכללה.²

מאמר זה עוסק בשיח הברסלבי על העלייה לרגל לצדיק. המטרה אינה לתאר את ההיסטוריה של העליות לרגל לאומן הלכה למעשה לאורך מאתיים השנים מאז נפטר ר' נחמן ואף לא לתאר את העלייה לרגל בתקופה מסוימת אלא להפנות את תשומת הלב לאופן שבו תיארו דמויות מפתח בחסידות ברסלב את העלייה לצדיק,³ ותוך התמקדות מכוונת בסוגיית הזיקות שבין צירי הקדושה השונים, אדם, זמן ומקום.⁴

לעלייה לרגל לאומן בראש השנה ישנם שורשים מובהקים בדברי ר' נחמן עצמו והיא נסמכת על שתי אמירות שונות של ר' נחמן. האחת היא בקשתו והוראתו לחסידיו להגיע אליו בראש השנה, והשנייה היא בקשתו שחסידיו יעלו על קברו לאחר פטירתו. ארחיב מעט בעניין זה.

'הראש השנה שלי עולה על הכול'

העלייה לר' נחמן בראש השנה התחילה עוד בחיי ר' נחמן ובהוראתו המפורשת. ר' נחמן הפליג ואמר 'הראש השנה שלי עולה על הכול [...] כי כל עניין שלי הוא רק ראש-השנה'.⁵ ר' נחמן הודיע לחסידיו שהיכולת שלו לפעול לתיקונם בראש השנה עולה לאין ערוך על יכולתו לעזור להם בשאר הימים.⁶ ר' נחמן הביע תמיהה מדוע חסידיו אינם מנצלים הזדמנות זו: 'והיה פלא אצלי מאחר שהמקורבים שלי מאמינים לי, ולמה לא יזהרו כל האנשים המקורבים אלי שיהיו כולם על ראש-

2 על מגמות עכשוויות בחקר העלייה לרגל ראו ג' איד ומ' סלנו, 'התמודדות עם הקדושה: האנתרופולוגיה של העלייה לרגל הנוצרית, מבוא', א' לימוד וא' ריינר (עורכים), עלייה לרגל; יהודים, נוצרים, מוסלמים, רעננה תשס"ה, עמ' 65-87.

3 על חקר השיח על העלייה לרגל ראו איד וסלנו (לעיל, הערה 2), עמ' 69.

4 בהיבטים נוספים של העלייה לרגל לאומן אני דן במקום אחר. ראו צ' מרק, 'פרק ט: לאחר מאתיים שנה – מתיקון אישי לתיקון עולם: העלייה לאומן בראש השנה, התיקון הכללי העולמי, התשליך והפירסינג', התגלות ותיקון בכתביו הגלויים והסודיים של ר' נחמן מברסלב, הוצאת מאגנס ירושלים (בדפוס).

5 חיי מוהר"ן, גורל יקרת ראש השנה שלו בית שמש תשס"ה, תג (א), עמ' שמו.

6 'לעניין ראש-השנה שצריכין להיות אצלו על ראש-השנה דיקא, אמר שיכולין אז אנשים לקבל תיקונים מה שבכל השנה לא היה באפשר שיהיה להם תיקון בשום אופן, אף-על-פי-כן בראש-השנה יכולין אפילו הם לקבל תיקון. אף-על-פי שבכל השנה אפילו הוא בעצמו זכרונו לברכה לא היה יכול לתקנם, אבל בראש-השנה גם הם יכולים לקבל תיקונים. כי אמר שהוא עושה בראש-השנה עניינים ותיקונים מה שבכל השנה גם הוא אינו יכול לעשות', חיי מוהר"ן, שם, תו (ד), עמ' שנ.

השנה איש לא יערר.⁷ ר' נחמן קבע בתוקף את ראש השנה כיום חגו וכיום שבו חובה על כל חסיד הסר למשמעתו לעלות ולהיות עמו. 'והזהיר לעשות כרוז שכל מי שסר אל משמעתו ומקורב אליו יהיה על ראש-השנה אצלו, לא יחסר איש'.⁸

העלייה לקבר

בנוסף לשיחותיו של ר' נחמן בדבר חשיבות התקבצות כל חסידיו אליו בראש השנה הביע ר' נחמן גם את רצונו שלאחר פטירתו יעלו חסידיו על קברו.⁹ ר' נחמן עיצב תיקון מיוחד לעולים על קברו והבטיח שמי שיעלה על קברו ויקבל על עצמו שלא לשוב לאיוולתו, הרי הוא, ר' נחמן, מתחייב לפעול למענו ולמשוך אותו בפאות ראשו מהגהינום.¹⁰

העלייה לקבר בראש השנה

ר' נחמן עצמו מעולם לא קישר בדבריו בין שני נושאים אלו, דהיינו בין ההגעה אליו בראש השנה לבין העלייה על קברו. דברי ר' נחמן בדבר החובה להגיע אליו בראש השנה נאמרו בהיותו בחיים וראש השנה היה אחד מארבעת המועדים הקבועים שר' נחמן דרש בהם בפני חסידיו. ר' נחמן מעולם לא הורה ולא ביקש מחסידיו שימשיכו להגיע אליו לראש השנה אף לאחר פטירתו ולא אמר שראש השנה הוא המועד המועדף למימוש בקשתו לעלות אל קברו לאחר מותו. הבסיס למנהגם של חסידיו ברסלב לעלות לקברו של ר' נחמן בראש השנה מצוי בהבנת ר' נתן מנמירוב, וחלק מהחסידים שהיו עמו, שאף שר' נחמן מעולם לא אמר זאת במפורש רצונו היה שחסידיו יבואו אליו בראש השנה גם לאחר הסתלקותו.

ומכלל דבריו הקדושים שדבר אז עמנו למדנו כמה דברים [...] וגם אז למדנו שרצונו חזק להיות אצלו באומין על ראש-השנה תמיד לאחר הסתלקותו, ושאיין דבר גדול מזה.¹¹

- 7 חיי מוהר"ן, שם, תג (א), עמ' שמו. וכן 'ענה ואמר הראש-השנה שלי הוא חידוש גדול, והשם יתברך יודע שאין הדבר הזה בירושה מאבותיי, רק השם יתברך נתן לי זאת במתנה שאני יודע מהו ראש-השנה. לא מבעיא אתם כולכם בודאי תלויין בראש-השנה שלי, אלא אפילו כל העולם כלו תלוי בראש-השנה שלי', שם, תה (ג), עמ' שמו.
- 8 שם, תג (א), עמ' שמו.
- 9 'אז אמר בזה הלשון אני רוצה לשאר בניכם [...] ואתם תבואו על קברי וכו'', חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), נסיעתו וישיבתו באומין, קצו (יב), עמ' רכה.
- 10 על כך ראו מרק (לעיל, הערה 4), פרק ד.
- 11 חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), גודל יקרת ראש השנה שלו, תו (ד), עמ' שמח.

גם בהתייחסויות ברסלביות מאוחרות נזהרו שלא לייחס לר' נחמן אמירה מפורשת בדבר רצונו שיבואו אל קברו בראש השנה, והקפידו לציין שמדובר במסקנה שהסיקו חסידיו מתוך דבריו. הבנה זו התבססה בעיקר על העובדה שר' נחמן דיבר על חשיבות הנסיעה אליו בראש השנה גם בערב ראש השנה האחרון בחייו, אף שכבר ידע בבירור שמותו קרב ובא. כך מתאר את הדברים ר' נחמן מטשהערין (1825-1894):

והנה ממשמעות דבריו, ובפרט מה שדיבר הרבה בעניין זה בערב ר"ה האחרון כנ"ל הבינו התלמידים הקדושים ז"ל שרצונו חזק להתקבץ אליו על ר"ה כל המקורבים אליו גם לאחר הסתלקותו היינו להתפלל על קברו בערב ר"ה כמבואר בשולחן ערוך שנוהגין לילך להתפלל על קברי צדיקים בערב ראש השנה¹² וגם בראש השנה יתפללו כל הקיבוץ הק' שלו ביחד ובהתקשרות אליו [...] ועל-ידי-זה יהיו נעשים תיקונים נפלאים כמו בחיים חיותו ז"ל. וקיימו וקיבלו תלמידיו ז"ל והסכימו לעשות כן בכל ר"ה.¹³

הרב מטשההרין מקפיד לומר שעניין ההגעה לר' נחמן בראש השנה נלמד אך ורק 'ממשמעות דבריו' של ר' נחמן ומכך 'שדיבר הרבה בעניין זה בערב ר"ה האחרון', ומתוך כך 'הבינו התלמידים' שרצונו שיבואו אליו בר"ה 'אף לאחר הסתלקותו'. אך מדבריו נראה שהבנה זו לא הייתה בעלת תוקף מספיק כדי שתתקבל כהוראה של ר' נחמן עצמו, ולכן היה צורך בהחלטה משותפת ובהסכמה להפוך הגעה זו למנהג קבוע 'וקיימו וקיבלו תלמידיו ז"ל והסכימו לעשות כן בכל ר"ה'.

בדברי הרב מטשההרין אף מובלעת התייחסות לבעיה העולה מההנחה שבקשת ר' נחמן שיבואו אליו בראש השנה כללה גם את התקופה שלאחר פטירתו. בשולחן ערוך מובא שהמנהג לעלות לקברי צדיקים הוא אך ורק בערב ראש השנה ולא בראש השנה עצמו, ואכן לא נהוג ללכת לבתי קברות בשבתות וימים טובים. אף האר"י הורה לר' חיים ויטאל שלא לעלות על קברי צדיקים בשבתות וימים טובים:

גם ציוה אותי [...] ושאם אלך להשתטח על קברי הצדיקים יהיה בערב ר"ה, או בט"ו יום לחדש, כי אז יש יותר הכנה מכל שאר הימים. ושלא אלך לא

12 'מכבסין ומסתפרין בער"ה [...] ויש מקומות נוהגין לילך על הקברות ולהרכות שם בתחנות (מהרי"ל) ונותנים שם צדקה לעניים (כל בו)', שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקפ, סעיף ד.

13 ר' נחמן מטשההרין, ירח האיתנים, 'הקדמה', ירושלים תשי"א, עמ' 1.

בשבת, ולא ב"ט, ולא בר"ח, כי אז נפשותם עולות למעלה ואינם מושגות על הקבר.¹⁴

ואכן חסידי ברסלב לא מיצו את הטענה שקריאת ר' נחמן לבוא אליו בראש השנה מתייחסת גם לתקופה שלאחר פטירתו והלכו בדרך ביניים: בעוד שבחיי ר' נחמן העלייה לרגל אליו הייתה בראש השנה עצמו הרי שלאחר פטירתו העלייה על קברו צריכה להתקיים בערב ראש השנה, ואילו בראש השנה עצמו צריכים החסידים להתקבץ סמוך לקבר ר' נחמן ולהתפלל יחד מתוך זיקתם המשותפת לרבם. ראוי לציין שר' נתן מצא רמז דק בדברי ר' נחמן שממנו עולה שהחשיבות לנסוע לצדיק בראש השנה מתקיימת גם בנסיעה לקברי צדיקים. את הרמז מצא ר' נתן בתורה הקצרה קמא, ריא.

מה שהעולם נוסעין על ראש-השנה לצדיקים, כי עקר המתקת הדינין אינו אלא על ידי קדושת וטהרת המחשבות, כי שם שורשם כמו שכתוב: 'כולא במחשבה אתבררו' (עיי' זוהר, פקודי רנד ע"ב). ואי אפשר לבוא למחין זכים אלא על-ידי התקשרות לצדיקים, כמוכב בזוהר 'ויקח משה את עצמות יוסף', 'משה הוא בחינת מוחין, ויוסף הוא בחינת צדיק', הינו שאין שלמות למוחין אלא על-ידי התקשרות לצדיקים וראש השנה הוא מקור הדינים של כל השנה, וצריך לטהר את מחשבתו כדי להמתיקם, ובשביל זה נוסעין לצדיקים כדי לזכות לקדושת המחשבה.¹⁵

על תורה זו כתב ר' נתן בחיי מוהר"ן בסימן רי"א, 'מרמז גם מענין נסיעה על קברי צדיקים בבחינת ויקח משה את עצמות יוסף וכו'.'¹⁶ אך גם כאן מדובר ברמז בלבד שכן הדרשה מתייחסת לתופעה המוכרת 'מה שהעולם נוסעים על ראש השנה', והעולם נוסעים בראש השנה לצדיקים חיים ולא למקום קבורתם. ר' נחמן בעקבות הזוהר דורש את הפסוק המתייחס ללקיחת עצמות יוסף כייצוג ל'דעת' (משה) הזקוקה ל'צדיק' (יוסף), ואין בדבריו אמירה מפורשת שפסוק זה יכול לשמש דגם לעלייה לרגל לקבר הצדיק.

גם בדורות מאוחרים יותר הקפידו לתאר את הקישור בין ראש השנה לעלייה לקברו כמסקנה שהוסקה על ידי החסידים ולא כאמירה מפורשת של ר' נחמן.

14 ר' חיים ויטאל, שער הגלגולים, ירושלים תרכ"ג, הקדמה לח, עמ' נא ע"ב.

15 ליקוטי מוהר"ן קמא, ריא.

16 חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), שיחות השיכים להתורות, נט, עמ' עא (ההדגשה שלי).

וכך כותב ר' אברהם שטרנהארץ (1862-1955), נינו של ר' נתן ומנהיג פלג מירון בחסידות ברסלב:

וכולם הבינו אחר הסתלקות רבינו ז"ל שאדמו"ר ז"ל כיוון בדיבוריו הקדושים בערב ראש השנה העבר שנצרך שיסעו אפילו כעת על ראש השנה לאומין על ציונו הקדוש כמו בחיים הקדושים.¹⁷

מדברי ר' אברהם עולה בכירור שאך ורק לאחר פטירת ר' נחמן הגיעו החסידים להבנה שדברי ר' נחמן ובקשתו שיבואו אליו לראש השנה מתייחסים גם לתקופה שלאחר פטירתו. אמנם לאחר שהגיעו למסקנה זו היא נקבעה בהחלטיות ובתוקף:

פה מבואר איך שמוהרנ"ת ז"ל החזיק למוחלט דברי רבינו ז"ל, כל מה שדיבר אדמו"ר ז"ל בערב ראש השנה האחרון באומין על להבא, מעניין גודל ראש השנה שלו לא דיבר והזהיר [אלא] רק על לאחר הסתלקותו, כי ידוע שרבינו ז"ל היה אז חולה מסוכן ל"ע [לא עלינו], והבין בעצמו היטב שקרוב לסופו, וממילא כל מה שיצא מפיו הקדוש והטהור, היו כמו צוואה.¹⁸

הקושי הבולט בהנחה שר' נחמן אכן רצה שיעלו לקברו בראש השנה הוא השאלה מדוע ר' נחמן לא אמר זאת מעולם? הרי ר' נחמן לא חסך במילים ודיבר פעמים רבות בשבח 'ראש השנה שלי' והפליג בחשיבותו ובמעלתו, ומדוע אם כך לא מצא לנכון לומר אפילו פעם אחת שרצונו הוא שגם לאחר פטירתו יבואו אליו בראש השנה או בערב ראש השנה? למה לרמוז בעקיפין ובמשתמע בצורה כזאת, כאשר בזמן אמירת הדברים אף אחד מבין חסידיו לא הבין שזאת כוונתו? ר' נחמן לא היסס לדבר עם חסידיו על מותו הקרב ולא היסס לעצב תיקון מסודר לבאים על קברו, ואם אכן סבר שישנו זמן מסוים שהוא הראוי ביותר לבוא לקברו מדוע לא גילה את רצונו וביארו? עד כמה שדיעתי מגעת אין בספרות הברסלבית לדורותיה דיון משמעותי בשאלות אלו.¹⁹

17 ר' אברהם שטרנהארץ, טובות זכרונות, בני ברק תשל"ח, עמ' קכו (ההדגשה שלי). וכך גם במקור הבא: 'עוד דיבר רבינו ז"ל אז הרבה מגדולת הקיבוץ שלו בר"ה ואז הבינו תלמידיו בדבריו שכוונתו גם לאחר הסתלקותו שיתקבצו וכו'', קונטרס הוספות, חיי מוהר"ן (לעיל), הערה 5, קיב, עמ' שלח.

18 ר' אברהם שטרנהארץ, שם, עמ' קכה.

19 התייחסות היחידה שאני מכיר לסוגיה זו מצויה אצל ר' אברהם בר' נחמן בספרו 'כוכבי אור'. ר' אברהם מדבר על הערך החשוב שהאדם 'יבין מעצמו' ויזום מדעתו דברים בעבודת ה' מבלי שהדבר יאמר לו במפורש, כדוגמת משה רבינו שהוסיף מדעתו יום לימי הגבלה מבלי שצווה

ר' נתן עצמו היה משוכנע לחלוטין שכוונת ר' נחמן היא שאף לאחר שיחזיר את נשמתו לכוראו ימשיכו החסידים להגיע בראש השנה לקברו, ואף ציין נושא זה כאחד משלושה נושאים בודדים שבהם חש שהוציא משפט אמת לאור בזכות אמונת חכמים שזכה לה.

דברי ר' נתן נאמרו בהקשר לתורה 'חדרי ר' שמעון' (קמא, סא) בה אומר ר' נחמן ש'על ידי אמונת חכמים, יכולין להוציא משפטנו לאור [...] כי כל הלמודים שהאדם לומד, צריך שיקבל ויוציא מהם משפטי אמת [...] משפטי הנהגות שידע איך להתנהג'.²⁰ ר' אברהם בר' נחמן מטולטשין בכיאורו לתורה זו מספר את הדברים הבאים:

אגב אורחא הנני להציג מה ששמעתי מאבי ז"ל בשם מורנ"ת ז"ל,²¹ שלא נמצא לו בירור ההלכה והמשפט הנ"ל, זולת בג' דברים. חיוב ללמוד הפוסקים בכל יום ויום. וחיוב התפלה והבקשה לחדש בה בכל יום כפי מה שעובר עליו. וחיוב אסיפת הנפשות בראש השנה למקום גניזתו הקדושה, עד כאן לשונו.²²

במכתב של ר' אהרון גדליה קעניג, תלמידו של ר' אברהם שטרנהארץ (כוכב לב) ומי שייסד את התיישבות חסידית ברסלב בצפת, אל אחד מתלמידיו בארצות הברית הוא מנסח כך את הדברים:

ולאור דברים אלו נראה מרחוק נוראות נפלאות יסוד ושוורש יסוד היסודות שבההתקשרות לרבינו הקדוש הננמ"ח [הנחל נובע מקור חכמה] זיע"א [זכותו יגן עלינו אמן], והוא מה שייסד גאון עוזינו אדונינו מוהרנ"ת זצוקללה"ה [זכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא] זיע"א החיוב להתקבץ בימי ראש

על כך. את העיון בנושא זה הוא מסיים 'וכן מובן מדברי מוהרנ"ת ז"ל בעל-פה ששמעתי בעניין זה שמחמת זה הטעם גם הראש השנה הקדוש שאחר הסתלקותו לנסוע לאומן לא גילה בפירושו' (ר' אברהם בר' נחמן, 'ששון ושמחה', כוכבי אור, ירושלים תשמ"ג, עמ' קלה). גם התייחסות זו של ר' אברהם בר' נחמן מדגישה שאין מדובר בהוראה של ר' נחמן אלא בדבר שחסידי ברסלב הבינו וחידשו מדעתם.

20 ליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל, הערה 15), סא, א.

21 אביו, ר' נחמן מטולטשין, היה תלמיד ישיר של ר' נתן ושימש כיד ימינו בפעילותו להדפסת ספרי חסידות ברסלב. עליו ראו ר' נח הלוי שטרנפלד, גידולי הנחל, עמ' עד-עה.

22 ר' אברהם בר' נחמן, ספר ביאור הליקוטים, על התורה 'חדרי ר"ש', מאמר סא, אות סא, עמ' קנג.

השנה הקדושים על קבר רבינו הק' זיע"א באומין ומסר נפשו עליה כמבואר בספר טובות זכרונות סימן ח' ע"ש.²³

על אף הגדרת חובת ההתקבצות על קבר ר' נחמן בראש השנה כ'סוד היסודות שבהתקשרות לרבינו הקדוש' ברור לכותב שמי שיסד אותה הוא ר' נתן ולא ר' נחמן.

בדורות הבאים התקבלה הקביעה שבקשת ר' נחמן לבוא אליו בראש השנה מתייחסת גם לתקופה שלאחר הסתלקותו כהלכה מוסכמת. חסידות ברסלב שימרה לאורך מאתיים השנים מאז פטירת ר' נחמן את ראש השנה כיום חגה, היום היחיד בשנה שבו משתדלים כל חסידי ברסלב להתקבץ יחד אל ציון רבם ולחגוג עמו את ראש השנה.²⁴

ב. הקבלה, תלות והיררכיה בין צירי הקדושה: אדם, מקום וזמן

1. העלייה לצדיק בראש השנה כעלייה לקודש הקודשים, לאבן השתייה בדרשה 'חדי ר' שמעון' (קמא, סא) שנאמרה בראש השנה שנת תקס"ח, ר' נחמן מתייחס למנהג החסידי לנסוע אל הצדיקים בראש השנה. מדרשה זו וכן מדרשות נוספות²⁵ משתמע שמדובר בתופעה מצויה בעולם החסידי ולא בהנהגה חדשה. הדים לכך מצויים גם במקורות נוספים.²⁶ עם זאת, אין ספק שההפלגה בחשיבות ההגעה לצדיק דווקא בראש השנה, הצגתה כדבר העולה על הכול' והקריאה התקיפה 'איש בל יעדר' מייחדים את חסידות ברסלב.²⁷

23 על מכתב זה ראו צ' מרק, 'מירון' – על מפגשם הסודי של ר' נחמן מברסלב ורבי שמעון בר יוחאי ומחלוקת ירושלים מירון' (בהכנה).

24 ראו את המקורות המובאים לעיל, בהערה 1.

25 הנסיעה לצדיקי הדור בראש השנה נדרשת גם בליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל, הערה 15), ריא, שאף היא נאמרת בסמוך לראש השנה תקס"ח (חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), שיחות השייכות לתורות, נט, עמ' עא), וכן ראו ליקוטי מוהר"ן תנינא, צד.

26 ראו א' וורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 159. כך לדוגמה גם אל הרב משה צבי מסווארן, יריבו ורודפו של ר' נתן, נהגו לנסוע לראש השנה, ראו יועץ קים קדיש, ספר שפתי קודש, בתוך שיח שרפי קודש והוא לשון חסידים, חלק ד, ניו יורק תשי"ד, עמ' 90. וכך גם אל ר' ישראל מרוזין (שם).

27 'ענה הוא זכרונו לברכה ואמר בקול חזק מעמק הלב ומה אמר לכם אין דבר גדול מזה, הינו מלהיות אצלו על ראש-השנה. ואמר בזה הלשון בקול זיע סגיא (ווי אזוי זאל איך אייד זאגין, קיין גרעסערס דער פון איז ניט פאר האנין. איי אנדערע גוטע יודין זאגין ניט אזוי, איז נאך אקשיא) ומה אמר לכם אין דבר גדול מזה, ואם צדיקים אחרים אינם אומרים כך זאת עוד קשיא, כלומר הלא בלא זה כבר מקשין עליו קשיות הרבה ויהיה קשה עוד קשיא זאת גם-כן מה שהקפיד כל כך להיות אצלו על ראש-השנה דיקא'. חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), גודל יקרת ראש השנה שלו, תו (ד), עמ' שמח.

בדרשה 'חדי ר' שמעון' דן ר' נחמן בעלייה לרגל לצדיק בראש השנה.

וזה בחינת מה שנוסעין על ראש השנה לצדיקים [בכת"י 'לצדיקי הדור']. כי ראש השנה הוא יומא דדינה של כל השנה, וכל אחד ואחד בא עם קדושתו וצמצומיו אל הצדיק הדור, שהוא בחינת קדשי קדשים, בחינת אבן שתיה, בבחינת כי לה' מצוקי ארץ וישת עליהם תבל (שמ"א ב) שהם הצדיקים שעליהם נשתת העולם ועל ידי זה נמתקים כל הדינים על ידי בחינת אבן שתיה כנ"ל. וזה בחינת אבני יעקב שנכללו כולם בתוך אבן שתיה ובראשית רבא ויצא פ. סח. ועיינו זוהר, דף נח: ויחי רלאן כי הנפשות הם בחינת אבנים, כמו שכתוב תשפכנה אבני קדש; וכולם באים ונכללים בתוך הצדיק הדור, שהוא בחינת אבן שתיה, ועל ידי זה נמתקים כל הצמצומים כנ"ל.²⁸

בדרשה זו ר' נחמן חובר למגמה רחבה בחסידות המייחסת לאדם הקדוש איכויות המאפיינות את המקום הקדוש.²⁹

ר' נחמן יוצר הקבלה בין קודש הקודשים, המקום שממנו הושתת העולם, לבין האדם הקדוש, הצדיק, שאף הוא 'צדיק יסוד עולם'.³⁰ העולם עוד בטרם נברא היה קיים באופן גרעיני בצדיק, ואף עתה הצדיק הוא היסוד והשורש המקיים את העולם. ההיכללות המחודשת של האדם בצדיק היא שיבה לשורש הדברים המאפשרת את המתקתם ותיקונם. תהליך ההיכללות בשורש והיציאה המחודשת ממנו הוא מעין לידה מחדש המרעננת ומתקנת את האדם מכל פגמיו ודיניו. הנסיעה אל הצדיק בראש השנה מקבילה אם כן לעלייה לרגל למקום הקדוש, לירושלים, לקודש

28 ליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל, הערה 15), סא, ז.

29 כך לדוגמה כותב ר' יעקב יוסף מפולנא 'כי הצדיק נקרא היכל ה' ומקדש ה' (צפנת פענח, מהדורת ג' נגאל, ירושלים תשמ"ט, פרשת יתרו, עמ' 223; ומעין זה ראו שם, פרשת תרומה, עמ' 329). מגמה זו נידונה במחקר ולאחרונה עסק בה בהרחבה רון מרגולין בספרו 'מקדש אדם' (ירושלים תשס"ה, במיוחד עמ' 127-138, 390-398). עוד בסוגיה זו ראו S. H. Dresner, *The Zaddik: The Doctrine of the Zaddik according to the Writing of Yaakov Yosef of Polnoy*, New York 1974, pp. 122-123, 276-277; עוד ראו ר' ש"ץ אופנהיימר, 'מעמד ההיסטוריה והגאולה הלאומית', החסידות כמיסטיקה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 168-177; A. Green, 'The Zaddiq as Axis Mundi', *Journal of American Religion*, 45 (1977), pp. 327-344; מ' אידל, החסידות – בין אקסטזה למאניה, ירושלים ותל אביב תשס"א, עמ' 356, ושם הערה 37. על המרת המקום הקדוש באדם הקדוש בר' נחמן ראו צ' מרק, מגילת סתרים: חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלב, רמת גן תשס"ו, עמ' 143-150.

30 מ' י, ה. בתורות תנינא סו ותנינא סו מאריך ר' נחמן לבאר שהצדיק הוא היסוד הפשוט שממנו נפרדים ארבע היסודות המרכיבים את העולם, אך תהליך זה אינו אירוע היסטורי שהיה והסתיים אלא גם עתה הצדיק הוא יסוד העולם והעולם כולו נכלל בו.

הקודשים ולאבן השתייה, והיא היוצרת את ההיכללות המחודשת בצדיק המובילה לתיקון והמתקת הדינים.

הקשר בין הנסיעה לצדיק לבין ראש השנה מובן מתוך כך היטב. בממד הזמן, ראש השנה הוא היסוד והראשית שממנו נברא העולם, במקביל לאבן השתייה ולצדיק שאף הם יסוד ושורש העולם. בראש השנה נברא העולם, 'היום הרת עולם',³¹ ובכל ראש שנה חוזר העולם לשורשו, לנקודת היסוד והראשית שממנה התחיל וממנה נוצר, ולכן זמן זה טומן בחובו אפשרות לתיקון ולהתחדשות.³² הזיקה בין האדם הקדוש למקום הקדוש עולה גם מתוך פרשנותו של ר' נחמן למאמר הגמרא 'חייב אדם להקביל פני רבו ברגל'.³³ ר' נחמן מבאר הלכה זו לא כפרט מההלכות הנוגעות לכבודו של הרב אלא כענף של מצוות ראייה, של העלייה לרגל לבית המקדש הנעשית כדי לראות את פני האל.

'שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני ה' אלקיך'³⁴ בשביל לקבל אור הפנים: וזה בחינת (סוכה כז) 'חייב אדם להקביל פני רבו ברגל', כדי לקבל אור הפנים.³⁵

את אור פני האל ניתן לקבל לא רק דרך העלייה לרגל למקום הקדוש אלא גם דרך עלייה לאדם הקדוש.

שיח זה המתאר את ראש השנה כחזרה לזמן הבראשיתי שבהלכו נברא העולם, למקום שממנו הושגת העולם ומכוחו הוא מתקיים, הולם היטב את תיאוריו של מירצ'ה אליאדה על המקום הקדוש כמרכז העולם וכמקום שממנו נוסדה הארץ, וכן על זיקות המקום לזמן הקדוש שאף הוא זמן בראשיתי שממנו נוסד העולם. גם אפשרויות התיקון שמעלה ר' נחמן הולמים את דיוני אליאדה על התיקון והכפרה

- 31 מתוך תפילות ראש השנה הנאמרות לאחר תקיעות השופר.
- 32 דברים דומים אנו מוצאים בתורה נוספת שנכתבה על ידי ר' נחמן אך בסופו של דבר לא נאמרה: 'שמעתי מפיו הקדוש, שהיה כתוב אצלו תורה על עניני ראש-השנה, שצריכין לנסוע לצדיקים על ראש-השנה והיה מבאר שם מעניין שלשה ראשים שמתקבצין בראש-השנה, כשזוכין אז להיות אצל הצדיק כי הצדיק הוא בחינת ראש, כי הוא ראש בני ישראל, וראש-השנה הוא גם-כן בחינת ראש, כי הוא ראש-השנה, וכל אחד בא עם מחו ודעתו להצדיק ומקשר דעתו ומחו שבראשו, וזהו גם-כן בחינת ראש, להצדיק שהוא ראש בני ישראל בראש-השנה, נמצא שנתקבצו שלשה ראשים יחד והיה לו בזה תורה שלמה, ולא זכיתי לקבלה' ליקוטי מוהר"ן תנינא (לעיל, הערה 25), צד.
- 33 ראש השנה טז ע"ב, סוכה כז ע"ב ועוד.
- 34 שמות כג, יז.
- 35 ליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל, הערה 15), ל, ה.

הטמונים בשיבה לנקודת הראשית, נקודת הבריאה, היוצרת בריאה מחודשת על ידי המאמין הבא בשעריה.³⁶ כמו שכבר הראה ארתור גרין בדברי ר' נחמן ובדברי הוגים חסידיים נוספים, השקפה זו מתרחבת גם ביחס לאדם הקדוש שאף הוא הופך להיות 'יסוד עולם' וחוברת להשקפה בדבר קדושת הזמן וקדושת המרחב, שמגע עמם הוא מגע המשיב את האדם לנקודת הראשית ומכוח כך יכול להעניק תיקון וכפרה.³⁷

2. היררכיה במערכות הקדושה

מערך הזיקות שיוצר ר' נחמן בין האדם הקדוש לבין המקום הקדוש והזמן הקדוש לא מתמצה בהצגת ההקבלות בין מערכות הקדושה אלא מתרחב גם לטענה בדבר תלות ביניהן. התלות חושפת היררכיה, שכן מתברר שהאדם הקדוש הוא מקור הקדושה הן לקדושת המקום הן לקדושת הזמן.

האדם הקדוש והזמן הקדוש

ועיקר כוח קדושת יום-טוב הוא תלוי בצדיקים, כמו שכתוב 'אלה מועדי ה' אשר תקראו אותם במועדם' (וי' כג) ודרשו רבותינו זיכרונם לברכה 'אל תקרי אותם אלא אַתָּם',³⁸ נמצא שהימים טובים תלויים בצדיקים [...] ועל-כן 'חייב אדם להקביל פני רבו ברגל' כי עיקר כוח יום-טוב תלוי בצדיקים. [...] הוא מחויב להקביל פני רבו ברגל, הינו שיכיר פני רבו ברגל, הינו שיכבד את היום-טוב, ויקבל אור הגדול של יום-טוב, שהוא בחינת פני רבו וכו', כי עיקר קדושת היום-טוב תלוי בצדיקים כנ"ל וכשמקבל את היום-טוב הוא מקבל פני רבו ממש.³⁹

קבלת היום-טוב היא דרך להגיע לקבלת פני רבו. הזמנים הקדושים, הימים טובים, הם אמצעי ודרך למגע עם האדם הקדוש. מתוך כך מתברר מדוע כל קדושת הימים הטובים תלויה בצדיקים שכן קבלת פני הצדיקים היא היעד הסופי והתכלית של הזמנים המקודשים. ר' נחמן מתאר אפוא את קדושת החגים לא כקיימת בפני

36 מ' אליאדה, המיתוס של השיבה הנצחית, ארכיטיפים וחזרה, ירושלים תש"ס, עמ' 10-84.

37 A. Green, 'The Zaddiq as Axis Mundi', *Journal of American Religion*, 45 (1977), pp. 327-344; ביחס להשקפה הברסלבית בנושא ראו גם גארב (לעיל, הערה 1). חשוב לציין שלהשקפה חסידית זו שורשים מובהקים בתלמוד ובמדרשים. ראו י' לורברבוים, 'מקדש לאדם: תמורות במוקד הקדושה', צלם אלוהים, ירושלים תשס"ד, עמ' 437-468.

38 ראש השנה כד.

39 ליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל, הערה 15), תורה קלה.

עצמה אלא כתוצאת לוואי של קדושת הצדיק שהחגים משמשים גשר להגיע אליו ולקבל את פניו.

האדם הקדוש והמקום הקדוש

בתורה 'בראשית – לעיני כל ישראל' (תנינא, סז)⁴⁰ דן ר' נחמן במעמדו של 'הראש-בית', הוא ה'צדיק יסוד עולם' שממנו נמשכים כל ארבעת היסודות המרכיבים את העולם, ש'הוא היופי והפאר והחן של כל העולם כולו'. ישנה בתורה זו התייחסות לשלושת מישורי הקדושה, הזמן הקדוש (שבת), המקום הקדוש (בית המקדש) והאדם הקדוש (הצדיק). תחילה ר' נחמן מפתח מהלך המבאר שהשבת היא שמו של האל אך 'גם הצדיק הוא בחינת שבת'⁴¹, תוך הישענות על הזוהר האומר על רבי שמעון בר יוחאי 'אנת הוא שבת דכלהי יומי' [אתה הוא שבת של כל הימים]⁴². את קדושת השבת ר' נחמן מציג כבסיסית וראשונית יותר מקדושת המקום, שכן השבת היא המאירה מקדושתה לבית המקדש.

בכל מקום שנזכר בנין בית-המקדש, נזכר שבת, כמו שכתוב: 'את שבתתי תשמרו, ומקדשי תיראו'⁴³, וכן בכל מקום שהזוהר על מלאכת המשכן, הזוהר מקדם על שבת, כי שבת מאיר להבית-המקדש.

אך מאחר שהצדיק הוא בחינת שבת הרי עולה שהצדיק הוא המאיר לבית המקדש. בהמשך הדרשה מחזק ר' נחמן את הזיקה בין הצדיק, השבת ובית המקדש, ואומר שכל תיקונו וקיומו של בית המקדש תלוי בשבת, תלוי בצדיק.

הינו כי על-ידי שבת, שהוא בחינת מאורי אור, על-ידי-זה נעשה דירה, דהינו בחינת הבית-המקדש, שקיומו על-ידי שבת כנ"ל. וזהו: 'בראשית – ראש בית', בחינת הבעל-הבית של העולם הינו הצדיק האמת, שהוא היפי והפאר של העולם [...] כי על-ידו קיום הבית המקדש.

האדם הצדיק הוא מקור הקדושה והוא הנותן תוקף וקיום לקדושה הקיימת במישור הזמן ולקדושה הקיימת במישור המקום.

40 התורה 'בראשית – לעיני כל ישראל' (תנינא, סז) היא תורה מורכבת וחשובה שברבות הימים הפכה לסלע מחלוקת בין הזרם המרכזי של חסידות ברסלב בירושלים לבין פלג מירון. להיבטים מסוימים של מחלוקת זו אתייחס בהמשך הפרק.

41 ראו גם ליקוטי מוהר"ן תנינא (לעיל, הערה 25), מה.

42 זוהר, נשא, קמד ע"ב.

43 רי' יט.

הזכרנו קודם שההשקפה הרואה באדם הקדוש מקבילה ותחליף למקום הקדוש מצויה בחסידות ונידונה במחקר. אך חשוב לציין שברוב המקורות החסידיים מוצע האדם הקדוש כתחליף למקום הקדוש, כממלא מקום, שכן המקום הקדוש נחרב וישראל גלו ונתפזרו בין האומות ואין המקום הקדוש יכול עוד למלא את ייעודו כמרכז, בעת הזאת האדם הקדוש ממלא את מקום המקום הקדוש. לכן היות שהאדם אינו יכול לעלות לרגל לבית המקדש הוא נקרא לעלות לצדיק.⁴⁴ לעומת זאת מדברי ר' נחמן משתמע שאין האדם הקדוש תחליף זמני למקום הקדוש אלא קדושתו קודמת וראשונית יותר מקדושת המקומות הקדושים. האדם הקדוש הוא מקור הקדושה הן של המקום הקדוש הן של הזמן הקדוש. הקדימות שלו למישורי הקדושה האחרים איננה תוצאה של משבר וגלות אלא דבר קבוע ומהותי. ואכן מעיון במגילת סתרים, חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן, משתמע בכיורו שהאדם הקדוש, המשיח, יעמוד במרכז ההוויה הדתית גם בימות המשיח וגם כאשר עם ישראל ישוב לארצו וירושלים תיבנה ותיכונן.⁴⁵

מקום גניזת הצדיקים קדוש בקדושת ארץ ישראל⁴⁶

צעד נוסף עושה ר' נחמן בכך שהוא קובע לא רק שהאדם הקדוש יכול למלא את תפקיד המקום הקדוש ולשמש מחוץ לעלייה לרגל אלא שהאדם הקדוש יוצר מקום קדוש חדש, חבל חדש של ארץ ישראל, שכן לאחר פטירת הצדיק מקום קבורתו קדוש בקדושת ארץ ישראל.

ספר עמי מענין קבר הבעל-שם-טוב, זכר צדיק וקדוש לברכה, שטוב מאד להיות שם על קברו ואמר כי 'צדיקים יירשו ארץ' (תה' לז), הינו שהצדיקים אמתיים יורשים ארץ-ישראל, שזוכין שמקום גניזתם הוא קדוש בקדושת ארץ-ישראל ממש, וארץ-ישראל הוא תיקון גדול לפגם הברית:⁴⁷

ר' נתן מביא את דברי ר' נחמן אך מוסיף דברים בשם 'העולם' המלמדים שקדושת

44 וכהמשך למגמה בחז"ל להעביר לאחר חורבן בית המקדש את מוקד הקדושה לאדם. ראו לורברבוים (לעיל, הערה 37).

45 ראו מרק (לעיל, הערה 29), עמ' 143-150.

46 ראו יחזקאל שרגא ליכטנשטיין, מטומאה לקדושה: תפילה וחפצי מצווה בבתי קברות ועלייה לקברי צדיקים, תל אביב תשס"ז, עמ' 375-379.

47 ליקוטי מוהר"ן תנינא (לעיל, הערה 25), תורה קט. ראו גם ליקוטי הלכות, ירושלים תשמ"ד, אורח חיים, חלק שני, הלכות ברכת הריח וברכת הודאה, הלכה ג, אות ט, עמ' 221. ומצוטט בספרות הברסלבית המאוחרת פעמים רבות.

קבר הבעל-שם-טוב בקדושת ארץ ישראל היא תוצאה של פעילות יזומה של הבעש"ט.

כי מקום הקבר של הצדיק האמת הוא בחינת ארץ ישראל בבחינת 'צדיקים ירשו ארץ' שהצדיקים זוכין לירש ארץ ישראל במקום קבורתם. וכמו שמספריין העולם בשם הבעל-שם-טוב ז"ל שאמר שפעל אצל ה' יתברך שמקום קבורתו יהיה בחינת ארץ ישראל.⁴⁸

האדם הקדוש, אם כן, קודם מהותית למקום הקדוש, והוא שמעניק לו תוקף וקדושה ועל כן הוא אף יכול ליזום ולכונן במקום קבורתו מקום קדוש חדש 'הקדוש בקדושת ארץ ישראל ממש'.

השקפה זו נוגדת לכאורה את טענת אליאדה ש'בני אדם אינם יכולים לבחור את המקום הקדוש בחירה חופשית'⁴⁹ אלא כל שביכולתם הוא למצוא ולחשוף את המקום שכבר היה כבר קדוש אך קדושתו לא נודעה.⁵⁰ בדברי ר' נתן אנו מוצאים אמירה ברורה שאין מדובר בגילוי שזכה לו הבעש"ט ולא בפעילות המשחזרת קדושה קדומה אלא ביצירת מקום קדוש חדש מתוך יזומה אנושית חופשית אף כי היא זקוקה להסכמת האל.

חוקר הדתות ג'ון איד והאנתרופולוג ומיכאל ג' סלנו מדברים על 'התמקמות הכריזמה' – תופעת עלייה לרגל לאיש הקדוש עוד בחייו ולאחר פטירתו קדושתו מאצילה על ביתו ולעתים על האזור כולו והוא הופך למקום קדוש ומוקד עלייה לרגל.⁵¹ השקפתם זו הולמת מעט יותר את השיח הברסלבי על העלייה לרגל לצדיק ולקברו, אם כי איד וסלנו אינם מתייחסים לתופעות של קידוש מקום הניזום על ידי האדם הקדוש עוד בחייו.

על פי ר' נחמן, היכולת להפוך מקום למקום קדוש איננה רק נחלת האדם הבודד, הצדיק הקדוש, אלא גם נחלת ציבור מישראל. וכך כתב ר' נחמן בתורה קמא, סא, אותה תורה שבה הוא דן בצדיק שהוא בחינת אבן שתייה.

כי במקום שישראל יושבין שם מכבר, אפילו בחוץ לארץ, הוא בחינת קדושת

48 ליקוטי הלכות, ירושלים תשמ"ד, יורה דעה, חלק ראשון, הלכות חלב ודם, הלכה ג, אות ז, עמ' 65.

49 מ' אליאדה, 'המרחב הקדוש וקידוש העולם', לימור וריינר (לעיל, הערה 2), עמ' 196.

50 אליאדה, שם, עמ' 193-211; וראו על כך לימור וריינר, שם, עמ' 10.

51 איד וסלנו (לעיל, הערה 2), עמ' 65-87, ובמיוחד עמ' 71.

ארץ-ישראל, בחינת (יח' יא): 'מקדש מעט' כי על-ידי שישראל יושבין שם, נתקדש האוויר בבחינת אורא דארץ ישראל.⁵²

הרחבת קדושת המקום אף מעבר לגבולות ארץ ישראל יכולה להיווצר לא רק על ידי האדם הקדוש, יחיד הסגולה הבודד, אלא גם על ידי כל ציבור מישראל שכל מקום שהוא יושב בו הופך להיות בחינת מקדש מעט מקדושת ארץ ישראל.⁵³ דברי ר' נחמן מזכירים את טענת אליאדה ש'בכל החברות המסורתיות לישוב של שטח יש היבט של קידוש אם הוא משקף את העולם'.⁵⁴ אמנם ר' נחמן אינו משתמש כאן במושג 'כיבוש', ואין מדובר בדבריו על כיבוש השממה על ידי עבודת אדמה או הקמת יישוב, אלא על מקום שישראל התיישבו שם, אף אם קודם האזור היה מיושב על ידי גויים. במקומות אחרים ר' נחמן משתמש במושג 'כיבוש' כהליך היוצר את קדושת ארץ ישראל אף שאין מדובר בארץ ישראל.

שמעתי שאמר רבנו זכרנו לברכה: אנחנו כבשנו את עיר ברסלב בהמחאת כף וריקודין (כי באמת בתחילת כניסתו לברסלב דבר תיכף ממחיאית כפים בתפילה שעל ידי זה מגרשין האוויר של חוץ לארץ וממשיכין אורא דארץ ישראל כמבואר במאמר אתם נצבים וכו').⁵⁵

בדומה לזה ראינו לעיל שר' נחמן משתמש בפסוק 'צדיקים ירשו ארץ' לתאר את אפשרות הצדיקים ליצור ארץ קדושה, והפועל שמתאר פעילות זו הוא 'ירשו', שמשמש גם לציון כיבוש צבאי.⁵⁶

מתברר שהמרחב הקדוש איננו קבוע ועומד אלא הוא תלוי במעשי האדם, במקום מגוריו, בתפילתו, בריקודיו ובמחיאית הכפיים שהוא עושה במהלך העבודה הדתית. הגמישות הרבה שמאפיינת את מושג המקום הקדוש מתאפשרת בעקבות ההנחה בדבר התלות בין קדושת האדם הצדיק לקדושת המקום. קדושת האדם, קדושת ישראל, הם המחוללים את קדושת המקום, קדושת ארץ ישראל, ולכן ביכולתם ל'כבוש' מרחבים נוספים ולהפוך אותם לקדושים בקדושת ארץ ישראל.⁵⁷

52 ליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל, הערה 15), סא, ב.

53 על החזון המשיחי של התפשטות קדושת ארץ ישראל על כל העולם ראו מרק (לעיל, הערה 29), עמ' 148-150.

54 אליאדה (לעיל, הערה 49), עמ' 206.

55 חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), מקום לידתו, קטו (יב), עמ' קנד.

56 'ירש זרעך את שער אויביו' (בר' כב, יז, וראו גם בר' כד, ס); 'עלו נעלה כי ירשנו אותה כי יכול נוכל לה' (במ' יג, ל); 'זיכהו ישראל לפי חרב וירש את ארצו' (במ' כא, כד), ועוד הרבה.

57 ראוי להסתייג ולהעיר שבשני המקורות האחרונים שראינו ר' נחמן משתמש במונח 'אווירא

ג. אומן, מירון וירושלים

'נפגם ונסתלק כל קדושת ארץ ישראל וירושלים' – הפקעת קדושת המקום מעמדת ר' נחמן בדבר התלות בין המקום הקדוש לאדם הקדוש שדנו בה לעיל הסיק ר' נחמן גלדשטיין המכונה הרב מטשהעריץ⁵⁸ מסקנה מרחיקת לכת, וכך הוא כותב בספרו 'זמרת הארץ':

מבואר לעיל כמה פעמים כי ארץ ישראל בפרט ציון וירושלים הם בחינת הצדיק יסוד עולם [...] אך עכשיו אחר חורבן הבית המקדש בפרט על-ידי סילוקן של צדיקים שקשה כפלים כחורבן בית המקדש כמו שאמרו ז"ל. על-ידי-זה נפגם ונתעלם קדושת ארץ ישראל שכלולה מכל הנ"ל. וכמובן גם בפנים. על-כן צריכים להתאבל מאד על חורבן בית המקדש ועל סילוקן של צדיקים ועל גלות ישראל. וכל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה. ועל-ידי זה חוזר ונמשך עליו הארץ כל התיקונים הנ"ל וכמובן בפנים:⁵⁹

הרב מטשהעריץ לכאורה ממצה את עמדת ר' נחמן בדבר התלות בין המקום הקדוש לאדם הקדוש וטוען שהסתלקות הצדיקים שהם בחינת צדיק יסוד עולם, שהאחרון שבהם היה כנראה ר' נחמן, גרמה לכך שכל קדושת ירושלים נפגמה ונתעלמה. דבריו ממותנים מעט על יד כך שהוא מאפשר למי שמתאבל על ירושלים לזכות לכל התיקונים שזוכה להם מי שרואה את ירושלים בבניינה, ובכך מאפשר מגע עם קדושת המקום ששורדת באופן זה אף לאחר התעלמותה. נכדו של הרב מטשהעריץ, ר' אברהם שטרנהארץ (כוכב לב) (תרכ"ב-תשט"ו), צעד צעד נוסף בעקבות אמירות דרשניות אלו של סבו, וכך הוא כותב בספרו 'אמרות טהורות':

דארץ ישראל'. ייתכן ששימוש זה מעיד על אבחנה בין קדושת הארץ, אדמת ארץ ישראל, לבין ה'אווירא דארץ ישראל'. אווירא דארץ ישראל יכול להתקיים אף מחוץ לגבולות הפיזיים של ארץ ישראל מה שאין כן קדושת הארץ. אבחנה זו יכולה לעורר את השאלה האם הקטגוריה של קדושת המקום הולמת גם את קדושת 'אווירא דארץ ישראל'. תודתי ליאיר לורברבוים שהסב את תשומת לבי לעניין זה.

58 בנו של הרב צבי אריה ונכדו של הרב אהרן אשר שימשו שניהם כרבני העיירה ברסלב. לרב מטשהעריץ יש תפקיד מפתח בספרות הברסלבי, הוא הוציא לאור כתבים רבים של ר' נתן לאחר פטירתו וכן שורה של ספרים מפרי עטו, בהם לשון חסידים, למברג תרל"ו; דרך חסידים, למברג תרל"ו; פרפראות לחכמה, ירושלים תשס"ח; ירח האיתנים, בני ברק תשל"ח; זמרת הארץ, למברג תרל"ו. ראו עליו, ר' נח הלוי שטרנפלד, גידולי הנחל, עמ' עד. מ' פייקאו', חסידות ברסלב, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנ"ו, עמ' 137, 147-149.

59 זמרת הארץ, לקוטי תנינא, סימנים סו-סז.

וכפי שמוכן מהתורה ס"ז בח"ב שקדושת בית המקדש תלוי בהצדיק המאיר לשם וצריכין להתאבל על הסתלקותו כפליים. ועל-זה מובא בספר זמרת הארץ מזקני הרב מטשעהרין ז"ל, שעכשיו אחר החורבן בית המקדש ובפרט על-ידי סילוקן של צדיקים נפגם ונתעלם כל קדושת ארץ ישראל וירושלים, הגם שהם בחינת צדיק ואפילו הכותל מערבי שזה בחינת אבן שתייה, אך בחורבנו נפגם ונתעלם כל קדושתם [...]

לזאת כשאי אפשר לבוא לאומין לאדומו"ר על ראשית שהוא ראש השנה על-כל-פנים צריכין ליסע [...] לר' שמעון בר יוחאי [...] ועל ידי זה יאיר השם יתברך עינינו בכפלים בבנין ירושלים ובהתגלות הצדיק האמת.⁶⁰

ר' אברהם שטרנהארץ מסיק הלכה למעשה מדברי ר' נחמן בדבר התלות בין קדושת ירושלים ובית המקדש לבין קדושת הצדיק. היום לירושלים, למקום המקדש ולכותל המערבי אין כל קדושה, ולכן אין כל עניין לבוא ולהתפלל שם. לעומת זאת יש עניין מיוחד ללכת לציון ר' נחמן באומן או לציון ר' שמעון בר יוחאי במירון לא משום שהמקום קדוש אלא משום האדם הקדוש המצוי שם. באופן פרדוקסלי משהו ר' אברהם שטרנהארץ טוען שקדושת המקדש והארץ נתבטלו בגלל 'הסתלקות הצדיקים' שהיו מקור הקדושה של המקום הקדוש, אך מקום גניזת הצדיקים עצמם, אף שהסתלקו זה מכבר לעולמם, עדיין קדוש הוא. לדעת ר' אברהם שטרנהארץ, המשתית טענתו על דברי ר' נחמן ועל דברי סבו הרב מטשעהרין, בעקבות הסתלקות הצדיקים נתבטלה לחלוטין קדושת המקום וכנראה שהיא לא תתחדש עד בוא גואל.

בין מירון לירושלים

עמדה זו של ר' אברהם שטרנהארץ לא הייתה נחלתם של כלל חסידי ברסלב והיא הייתה נתונה לביקורת שהייתה חלק ממחלוקת קשה שפילגה את חסידות ברסלב ביום חגה, ראש השנה, במשך שנים ארוכות.⁶¹ תורף המחלוקת הרעיונית הייתה בשאלה היכן המקום הראוי לקיים את קיבוץ החסידים בראש השנה כאשר אין אפשרות להתקבץ באומן. רוב חסידי ברסלב התקבצו בירושלים, עיר הקודש והמקדש ומקום מושבם ובית מדרשם של רוב חסידי ברסלב באותה תקופה.

60 ר' אברהם כוכב לב (שטרנהארץ), קונטרס אמרות טהורות, בני ברק תשל"ח (ירושלים תש"ו), מילואים, עמ' צט-ק.

61 ראו ר' נח חפץ, 'ראש השנה והתכנסותו של אותו קיבוץ קדוש של חסידי ברסלב בחצרות הקודש אשר בהיכלא קדישתא של רשב"י במירון לתפילת ראש השנה', יוסף הגלילי (פיקל), ספר מירון, מירון תשמ"ח, עמ' 149-152; הנ"ל, 'יסוד הקיבוץ הקדוש במירון', ספר מירון, מירון תשמ"ח, עמ' 152-158.

ר' אברהם שטרנהארץ עלה לארץ בשנת תרצ"ו (1935). תחילה חבר לקיבוץ החסידים בירושלים בראש השנה ואף שימש כבעל תפילה – תפקיד שמילא שנים ארוכות בקיבוץ הברסלבי באומן. לאחר זמן טען שהמקום הראוי ביותר לשמש כתחליף לצינונו של ר' נחמן באומן ומקום התקבצות לחסידים אינו ירושלים והכותל המערבי אלא צינונו של ר' שמעון בר יוחאי במירון. בראש השנה שנת ת"ש (1939) פרש ר' אברהם שטרנהארץ מהקיבוץ הירושלמי והקים מניין ברסלבי נוסף במירון.⁶² הפרישה עוררה סערה גדולה וויכוחים מרובים,⁶³ שפילגו את חסידי ברסלב לאורך עשרות שנים והתפוגגו רק לאחר שנת תש"ן (1990), כאשר נפתחו מחדש שערי אומן בפני חסידי ברסלב והתחדשה התקבצות החסידים על צינונו של ר' נחמן בראש השנה.

מתוך הקשר פולמוסי זה נכתב הקונטרס 'אמרות טהורות' של ר' אברהם שטרנהארץ, שממנו ציטטנו לעיל, ומטרתו הייתה להוכיח את מעלתה של מירון על פני ירושלים כמקום ההתקבצות בראש השנה. דברי ר' אברהם נאמרו אפוא מתוך מגמה להפריך את הטענות על קדושת ירושלים והכותל המערבי, ולהראות שאין שום מעלה ועניין להתפלל בירושלים ומול מקום המקדש שכן בגלל הסתלקות הצדיקים התעלמה ונסתלקה כל קדושת ירושלים.

כאמור רוב חסידי ברסלב לא קיבלו עמדה זו והלכו בעקבות דבריו הנחרצים של רבם ר' אברהם בר' נחמן מטולטשין (תר"ט-תרע"ח), שעסק אף הוא בשאלת קדושתה של ירושלים בזמן הזה ובהשוואה בינה לבין קדושת קברי הצדיקים,⁶⁴ ואלו דבריו:

והנה גדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם, ובמיתתם נקראים חיים. ועל-
כן דבר גדול הוא להשתטח על קברי צדיקים ולמדים אנו מכלב בן יפונה
וקבר רחל וקבר מרע"ה כמאמר חז"ל [עיין בהקדמת תיקון הכללי] וכביכול
כן השכינה לא זזה מכותל המערבי לנצח כי גם כשהמקדש שוממים –

62 הגילי (פיקל), יסוד הקיבוץ הקדוש (לעיל, הערה 61), עמ' 154.

63 וכך תיאר את התסיסה שעוררו הדברים ר' שמואל הורוויץ: 'הנה ר' אברהם [שטרנהארץ] התחיל לדבר מיד אחרי חג הפסח [...] וכאשר אין יכולים לנסוע לאומן על ראש השנה, אין מקום טוב ומבחר בכל המעלות כמו מירון וכו' [...] והכלל שהתחילו וויכוחים בין אנ"ש זה אומר בכה וזה אומר בכה, ואני עצמי הייתי שקול בדעתי פעם עלה על דעתי כך ופעם להיפך, כי יש סברות לכאן ולכאן [...] והכלל שהיו דבורים וויכוחים בזה יומם ולילה [...] כי נעשה חילוקי דעות גדולים בענין זה בין אנ"ש, וכל אנ"ש כמעט דברו על זה', ר' שמואל הורוויץ, ימי שמואל, חלק ג, ירושלים (תשס"ה), סעיף קא, עמ' שמה-שמט.

64 דברי ר' אברהם בר' נחמן לא נאמרו בהקשר לפולמוס מירון שכן הוא נפטר שנים רבות עוד בטרם עלה ר' אברהם שטרנהארץ לארץ ישראל.

בקדושתם הם עומדים לעדי עד כי הי' [ה] בנין עדי עד בעניין זה, וכביכול כמו צדיקים שהם חיים וקיימים לעדי עד.

ועל-כן הוא דבר גדול מאד לילך גם בזמן הזה לכותל המערבי שהשכינה שם הוא (ואדרבה יותר חשוב מזמן שבית המקדש הי' [ה] קיים כמובא בספרים) והנכנס למקדש בזמן הזה חייב כרת, ואמרו רבותינו ז"ל בברכות דף ס"ב ע"ב אמר רב ביבי אמר ר' יהושע בן לוי כל הרוקק בהר הבית בזה הזמן כאילו רוקק בבת עינו שנאמר והיו עיני ולבי שם כל הימים (מל"א ט) על-כן שם גם היום עיקר החיות והשראת השכינה לנצח.

[...]

וגם בזמן הזה עדיין עיני ה' ולבו שם כל הימים, והשכינה לא זזה מכותל המערבי הקדוש לנצח כמאמר חכמינו זיכרונם לברכה. והוא תיקון גדול גם בזמן הזה לילך לשם ותיקון לפגם הברית כמובא בזוהר הקדוש ח"ב כי הצדיק דר אצל כותל המערבי תובכ"א.⁶⁵

עמדת ר' אברהם בר' נחמן מנוגדת בתכלית לעמדת ר' אברהם שטרנהארץ והוא טוען בתוקף שגם בזמן הזה לא בטלה קדושת ירושלים ולא בטלה קדושת הכותל המערבי, ועל כן גם בזמן הזה הוא תיקון גדול לילך לשם. פטירת הצדיקים איננה מבטלת את קדושתם, שכן אף במותם הם נקראים חיים, ולא את קדושת המקומות הקדושים, שאף הם קדושתם לנצח. מיוחדת מכולם קדושת הכותל המערבי, שלא רק שלא נפגמה ולא נסתלקה עקב פטירת הצדיקים אלא דווקא התעצמה והתגברה, שכן עתה דרים ושוכנים בה אף נשמות הצדיקים, ולכן האדם ההולך לכותל המערבי בזמן הזה זוכה הן לקדושת המקום הן לקדושת הצדיק. מפולמוס מירון וירושלים עלו ונתחדשו פיתוחים רעיוניים וספרותיים מרתקים נוספים שראויים לעיון,⁶⁶ אך אנו נשוב עתה לדון ברובדי משמעות נוספים של קבורת הצדיק ב'אומן' במחשבה הברסלבית.

ד. האדם הקדוש והמקום הטמא

עד כה ראינו את המגמה לראות את מקום קבורת הצדיק כמקום קדוש בהמשך לדברי הבעל שם טוב, שמקום גניזתם של צדיקים קדוש בקדושת ארץ ישראל. נראה עתה שבצד מגמה זו התפתחה בחסידות ברסלב מגמה רעיונית נוספת המדגישה דווקא את טומאת המקום שבו נטמן ר' נחמן. החידוד החרیف ביותר למהלך זה מצוי בכתביו של הרב מטשהעריץ. נקדים

65 ר' אברהם בר' נחמן, חכמה ותבונה, בית שמש תשס"ד, סימן ג: 'גדולת מעשיותיו', עמ' תק.

66 ראו מרק (לעיל, הערה 23).

ונאמר שהרב משטעהעריין מביא בספריו גם את המגמה הראשונה הרואה במקום גניזת הצדיקים מקום קדוש,⁶⁷ אך במקביל הוא מפתח דגם מעניין נוסף שיידון כאן. דברי הרב מטשהעריין נשענים על כמה תורות של ר' נחמן הקשורות למקום קבורתו של משה רבינו.

כי משה הוא מבטל העבודה זרה, ובשביל זה נקבר מול בית פעור, כדי לבטל העבודה זרה שבפעור, כמו שדרשו רבותינו ז"ל (סוטה יד).⁶⁸ וזה היה עבודת משה רבנו, עליו השלום, כל ימי חייו, וגם לאחר מותו, כי השתדל לקרב הערב רב כדי לעשות גרים, וגם במותו נקבר מול בית פעור, כדי להמתיק העכו"ם כדי שיהיו נעשין גרים ועל כן נסתלק בשבת במנחה, שאז הוא עת רצון [...] כדי לעשות גרים, כי כל עבודת משה, להמתיק החרון אף של העכו"ם לרצון, ועל-כן משה עומד בין שמד לרצון.⁶⁹

דבריו ר' נחמן אלו מצא הרב מטשהעריין פתח להבנת החלטת ר' נחמן לעבור לעיר אומן לקראת מותו ולהיקבר שם, תוך שהוא משלב את התובנה החדשה בנימוקים הגלויים שהעלה ר' נחמן לבחירתו באומן:⁷⁰

שם במאמר הנ"ל וגם במותו נקבר מול בית פעור כדי להמתיק העכו"ם כדי

- 67 'ועל כן מקום גניזתם הוא בחינת ארץ ישראל', אוצר היראה, ירושלים תשנ"ז, כרך ד: 'תשובת השנה', 'אלול', אות כז, עמ' רמא; 'זוה בחינת מעלת קדושת קברי הצדיקים כי שם הוא בחינת קדושת ארץ ישראל כמבואר במקום אחר. וכמו שמספרין בשם הבעל-שם-טוב שפעל אצל השם יתברך שמקום קבורתו יהיה בחינת ארץ ישראל', שם, כרך ה: 'צדיק', אות צח, עמ' כזו. ליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל, הערה 15), י. ח. 'ואמר רבי חמא ברבי חנינא מפני מה נקבר משה אצל בית פעור כדי לכפר על מעשה פעור', סוטה יד ע"א.
- 68 ליקוטי מוהר"ן קמא, שם, רטו.
- 69 על 'פרשת אומן' בחיי ר' נחמן ראו חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), נסיעתו וישיבתו באומן, קפה-רכט, עמ' ריב-רנ; ימי מוהרנ"ת, חלק א, ירושלים תשמ"ב, מד-סו, עמ' סח-צו; ר' אברהם בר' נחמן, 'התנהגות אדמו"ר זצ"ל עם האריסטוקרטיין שבאומן', סיפורים נפלאים, כוכבי אור, ירושלים תשמ"ג, עמ' ג-י; וכן ר' חיים ליברמן, 'מדוע קבע ר' נחמן מברסלב מושבו באומאן?', אהל רח"ל, א, ניו יורק תש"ם, עמ' 69-73; הנ"ל, ר' נחמן מברסלב ומשכילי אומאן, אהל רח"ל, ג, ניו יורק תשמ"ד, עמ' 310-338; יוסף וייס, 'הפרק האחרון בחיי ר' נחמן', מחקרים בחסידות ברסלב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 61-65; פייקאז' (לעיל, הערה 58), 'פרשת אומאן בחיי ר' נחמן מברסלב', עמ' 21-55; א' גרין, בעל היסורים, תל אביב תשמ"א, עמ' 243-260; Y. Travis, 'Adorning the Souls of the Dead: Rabbi Nahman', in: S. Magid (ed.), *God's Voice from the Void: Old of Bratslav and Tikkun Ha-Neshamot*, in: S. Magid (ed.), *God's Voice from the Void: Old and New Studies in Bratslav Hasidism*, New York 2002, pp. 155-192, and וכן ראו מרק (לעיל, הערה 4), פרק ט.

שיהיו נעשין גרים וכו' כי כל עבודת משה בחייו וגם עכשיו לאחר מותו הוא רק לעשות גרים כנ"ל. אמר המחבר, אי לאו דמסתפינא הוי אמינא שבזה רימז רבינו זצ"ל לעניין הסתלקותו באומין שהיה לו ז"ל בענין זה סודות נפלאים מאד וכמבואר במקום אחר, ומעט מן מעט אשר נשמע ממנו בעניין זה הוא, מפני שהיה שם קדושת השם הרבה מאד על ידי הקדושים שנהרגו שם הרבה אלפים נפשות ישראל על קידוש ה' (בגזרת שמד רחמנא ליצלן ונשמתם עלה לרצון לפני ה' כידוע).

ואמר רבינו ז"ל על הקלי עולם שהיו שכיחים אז בימיו ז"ל באומין, שהם מבחינת סוספיתא דדהבא [פסולת הזהב] (זוהר ח"ב רלו ע"ב) ועל כן הם אפיקורסים וכו' אך גם שם יש עדיין איזה טוב וכו', ועל כן היה לו ז"ל איזה קצת עסק עימהם, והם גם כן נמשכו אחרי רבינו ז"ל באהבה גדולה מאד, וקצת מהם אמרו בפירוש שאלמלא לא נפטר רבינו ז"ל כל כך במהרה אחר התחלת ישיבתו באומין, בוודאי גם הם היו נעשים בעלי תשובה באמת.⁷¹

הרב מטשהעריין מתאר שני גורמים שונים בעיר אומן שמשכו את ר' נחמן לשהות בה ולהיקבר בה,⁷² הראשון קשור לעולם המתים והשני לעולם החיים. באומן קבורים אלפים מישראל שנסרו נפשם על קדושת השם בגזרות השמד בטבח גונטה בשנת 1768.⁷³ ובאומן חיו הקלי עולם, יהודים משכילים אפיקורסים שלר' נחמן היו קשרי שיחה וידידות עם כמה מהבולטים שבהם והוא אף התגורר תקופה מסוימת בביתו של אחד מהם. לר' נחמן היה תפקיד ביחס לאלו ולאלו. לכאורה אין קשר בין המתים על קידוש ה' לבין המשכילים האפיקורסים, אלו שני נושאים שונים לגמרי העומדים כל אחד בפני עצמו ושניהם נזדמנו לאומן.⁷⁴ אך ברוח דבריו של הרב מטשהעריין ניתן להבין את שתי הקבוצות האלו כמייצגות את הקצוות הקוטביים של ציר אחד, הציר ש'בין שמד לרצון'. ציר זה הוא המאפיין את העיר אומן והוא שמשך את ר' נחמן אליה. הקבוצה האחת הם אותם יהודים שהעדיפו למסור את נפשם ולמות מאשר להישמד, ואילו הקבוצה השנייה הם המשכילים האפיקורסים המשתמדים מרצונם החופשי והנוטשים את אמונתם, את דתם ואת עמם מבחירתם הם.

אפיון זה של העיר אומן כמקום הגבול שבין שמד לרצון, בין ישראל לעמים, נשמע מפיו של ר' נחמן זמן קצר לאחר שהגיע לאומן.

71 ר' נחמן מטשהעריין, פרפראות לחכמה, ירושלים תשס"ח, סימן רטו, אות ג.

72 דברי הרב מטשהעריין נסמכים על המובא בשם ר' נחמן בחיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), נסיעתו וישיבתו באומן, קצו (יב), עמ' רכג.

73 ראו ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, תל אביב תש"ד, כרך ה, עמ' תע.

74 כך תואר הדבר במחקר עד כה ראו גריין (לעיל, הערה 70), עמ' 247-248.

פה אומין [...] זה שני שבועות שבא לכאן ועדיין היה עומד בבית רנ"נ [ר'] נחמן נתן (רפפורט – אחד ממשכילי אומן) [...] ענה ואמר: הנה אנחנו עתה אצל הקצה והסוף של ישראל במקום שגבול ישראל כלה, כי לכל דבר יש קץ וסוף (פרוש, ואס-כן גם לנו ישראל עם קדוש יש איזה סוף גם-כן, הינו שיש מקום ששם מסיים קדושת ישראל, שמשם והלאה אין מתפשט קדושת ישראל, ובזה המקום היו רחוקים מאד מהשם יתברך, ועל-כן אמר, שאנו עתה במקום ששם מסיים קדושת ישראל), ועל-כן צריכין שמירה גדולה שלא נכשל חס ושלום.⁷⁵

ראוי לציין בהקשר זה את שאירע להירש בער הורוביץ ממשכילי אומן שהיה בקשרי ידידות ושיחה עם ר' נחמן. הורוביץ היה בין המשכילים שבאו להתפלל עם ר' נחמן בראש השנה תקע"א ואף סייע בידי ר' נתן לשחזר את דרשת ר' נחמן שנאמרה באותה שנה כדי שאפשר יהיה לרשום אותה ולאחר מכן לכלול אותה בספר ליקוטי מוהר"ן.⁷⁶ ברבות הימים היגר הירש בער הורוביץ לאנגליה והיה לפרופסור באוניברסיטת קמברידג', הוא שינה את שמו להרמן ברנד והתנצר באופן רשמי.⁷⁷ תחושת ר' נחמן שכאן הוא קצה וגבול ישראל שמעבר לו סכנת שמד והתבוללות הייתה אפוא קריאה נכונה של הלכי הרוח המשכיליים שעמם בא במגע באומן.⁷⁸

בשהות באומן, אומר אם כן ר' נחמן, צריך לנקוט זהירות ושמירה יתרה שכן אומן היא אחת מאזורי הגבול המסוכן בין ישראל לעמים, בין המוסרים נפשם על קדושת השם לבין המשכילים המתבוללים ומשתמדים מבחירתם החופשית. כמשה רבנו שעמד בפרץ בין שמד לרצון, לא רק כנגד בעל פוער עצמו אלא אף כנגד אותם מישראל שנטו אחריו מרצונם, כך גם ר' נחמן פועל כנגד המשכילים הרוצים להישמד מרצון ומנסה 'לגייסם', דהיינו להשיבם אל חיק דתם וגבול עמם. פעולתו של ר' נחמן אינה מסתיימת בעת פטירתו, בגניזתו בבית החיים באומן הוא חובר אל אותם שבחרו בקוטב השני, אל אותן נשמות מישראל שנהרגו על קידוש השם ומסרו נפשן ובלבד שלא להישמד, ואף אז הוא פועל כנגד השמד.

75 חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), נסיעתו וישיבתו באומן, קצה (יא), עמ' ריט.

76 הדרשה 'תקעו תוכחה' ליקוטי מוהר"ן תנינא (לעיל, הערה 25), ח. ראו ר' אברהם בר' נחמן (לעיל, הערה 70), עמ' ז.

77 ח' ליברמן, ר' נחמן מברסלב ומשכילי אומן, אהל רח"ל, ג, ניו יורק תשמ"ד, עמ' 310-338 ובמיוחד עמ' 327-328. איני יודע מדוע כתב גרין שעובדת התנצרותו של הירש בער הורוביץ לא הוכחה תוך שהוא מציין למאמרו הנ"ל של ליברמן, בעוד במאמר מובאות הוכחות ברורות לעובדת התנצרותו, גרין (לעיל, הערה 50), עמ' 430, הערה 58).

78 ראו פייקאז' (לעיל, הערה 58), עמ' 40.

מתברר שמקום קבורתו של ר' נחמן והמקום שאליו עולים לרגל עשרות אלפים יהודים מידי שנה איננו טבור העולם ומרכז הקדושה אלא מקום גבול, 'קצה וסוף' של קדושת ישראל.

מגמה זו בשיח הברסלבי, המתארת את העלייה לרגל לאומן, כעלייה לרגל למקום שהוא 'קצה וסוף' הולמת עד מאוד את העולה ממחקריו של ויקטור טרנר. בניגוד למירצה אליאדה שתיאר את העלייה לרגל כעלייה למרכז, טרנר מתאר את העליות לרגל כקרובות באופיין לטקסי מעבר, שבמהלכם האדם חווה מצבים לימינליים, גבוליים. העלייה לרגל היא פעמים רבות על פי טרנר יציאה מהמרכז אל עבר השוליים, היא עלייה לרגל למקום שהוא סיפי במהותו, שהוא 'קצה וסוף' של הקיום החברתי והדתי, אך דווקא המעבר דרכו בתהליך העלייה לרגל, מאשש ומאשר מחדש את זהותו ושייכותו הדתית והחברתית של העולה לרגל.⁷⁹

קודש הקודשים של הסטרא אחרא

הרב מטשהעריץ ממשיך ומוסיף נדבכים להבנת פשר קבורת משה מול בית פעור, ומתוך כך להבנתנו של פשר קבורת ר' נחמן באומן.

עיינן בזהר תרומה דקנ"ז שעוסק שם לענין קדושת ארץ ישראל שהיא הנקודה הקדושה של כלל ישוב העולם, ובית קודש הקדשים היא נקודה הפנימית של קדושת ירושלים וארץ ישראל, וכן להיפוך – המדבר שהלכו בו ישראל שלטה בו סטרא אחרא, ואי ישראל ישתכחו זכאין באינון ארבעין שנין הוה מתעברא ההוא סטרא אחרא מעלמא, ומדארגיזו ליה לקודשא בריך הוא וכו' איתתקיף ההוא סטרא אחרא ונפלו כולהון תמן תחות רשותיה. ואי תימא והא משה דסליק על כל עלמא איך נפל תמן? לאו הכי, דהא משה מהימנא לא הוה ברשותיה [של הסטרא אחרא] וכו' = ואם ישראל היו נמצאים זכאים באותן ארבעים שנים היה עובר אותו סטרא אחרא מהעולם, ומשהרגיזו את קודשא בריך הוא וכו' התחזק ההוא סטרא אחרא ונפלו כולם תחת רשותו. ואם תאמר והרי משה שעלה על כל העולם איך נפל שם? לא כך, דהרי משה הנאמן לא היה ברשות [הסטרא אחרא] וכו'!⁸⁰

79 ו' טרנר, 'עליות לרגל כההליכים חברתיים', עלייה לרגל; יהודים, נוצרים, מוסלמים, א' לימור וא' ריינר (עורכים), רעננה תשס"ה, עמ' 19-64. על חשיבות הלימינליות בתהליכים טקסיים ראו גם ו' טרנר, התהליך הטקסי: מבנה ואנטי מבנה, תל אביב 2004. אני מקווה להקדיש מאמר נפרד להיבטים נוספים של העלייה לרגל לאומן בזמננו, שהולמים יפה את מחקריו של טרנר על קומוניסטי, על קבצנות, על היריד המתקיים בקרבת המקום הקדוש ועל העוינות לסביבה החברתית בדרך לעלייה לרגל.

80 ר' נחמן מטשהעריץ (לעיל, הערה 71), סימן רטו, אות ג.

זה לעומת זה מציב הרב מטשהעריץ את מערכות הקדושה ואת מערכות הטומאה וטוען שכשם שבמערכות הקדושה קיימת קדושת ארץ ישראל ולמעלה ממנה קדושת ירושלים ובית קודש הקודשים – 'כן להיפוך'. המדבר הוא ארץ הטומאה של הסטרא אחרא, ומהשלמת ההשוואה עולה שכית פעור הוא בית טומאת הטומאות. בני ישראל לא עמדו במשימתם במדבר ונפלו ברשתו של הסטרא אחרא, זנו עם בנות מואב ועבדו את בעל פעור. משה הנאמן עמד בפרץ ועצר את המשך הנפילה ברשתו של בעל פעור.

מתוך האנלוגיה בין קבורת ר' נחמן בחוץ לארץ לקבורת משה במדבר חושף הרב משטהעריץ את התפקיד המשיחי המיועד לקבר ר' נחמן באומן.

ועיינן גם בזוהר פרשת תצא דף ר"פ מענין סוד קבורת משה בחוץ לארץ בארץ ציה ועיף בלי מים וכו' (תה' סג), דהא אנת תועלת גדול לישראל בקבורתך, אי לא הוית קבור בחוץ לארץ לא הוה ישראל נפקין מן גלותא ובגינך אתמר 'והוא מחולל מפשעינו' (יש' נג) איתעבידת חול בגין חובה ופשע דישראל בקבורה דילך וכו', והאי איהו 'ובחבורתו נרפא לנו' (שם) בחבורא דאתחביר עמנא בגלותא נרפא לנו כו'.⁸¹ =]שהרי אתה תועלת גדול לישראל בקבורתך, אם לא הייתה קבור בחוץ לארץ לא היו ישראל יוצאים מהגלות, ובעבורך נאמר 'והוא מחולל מפשעינו' נעשתה חול מפני חטא ופשע של ישראל בקבורה שלך וכו', וזה הוא 'ובחבורתנו נרפא לנו' בחיבור שמתחבר עמנו בגלות נרפא לנו כו'.]

סוד קבורת משה בחוץ לארץ טמון בתפקידו המשיחי. למשה תפקיד בגאולה האחרונה כשם שהיה לו תפקיד בגאולה הראשונה. אלמלא נקבר משה בחוץ לארץ לא היו ישראל יוצאים מן הגולה. קדושתו של משה אכן מחוללת משום שנקבר במדבר מול בית פעור, מקור הטומאה, אך חילול זה הוא חלק מהמחיר שהוא משלם כדי שיוכל לממש את תפקידו המשיחי, כפי שכבר תיאר הנביא ישעיהו את המשיח כ'מחולל מפשעינו'.⁸²

דבריו אלו של הרב מטשהעריץ נאמרו כחלק מביאור ההקבלה שבין משה לר' נחמן, בין בית בעל פעור לבין העיר אומן. צדה האחר של ההקבלה, הייעוד המשיחי של קבורת ר' נחמן באומן, מתפרש בכהירות בהמשך דבריו. ר' נחמן אף הוא בכחינת 'משה-משיח' ואף הוא נקבר בחוץ לארץ במקום הטומאה באומן, ואף

81 שם.

82 על נבואה זו כמוסבת על דמות המשיח ראו לדוגמה סנהדרין צח ע"ב.

הוא 'מחולל מפשעינו' וזאת כדי לעמוד בפרץ השמד, וגם לקבורת ר' נחמן ישנו ייעוד משיחי.

בניגוד בולט למגמה לראות במרחב שבו טמון הצדיק מובלעת של ארץ ישראל, שהעולה אליה כעולה לרגל לירושלים ולבית המקדש אשר האדמה שתחת רגליו אדמת קודש היא, כאן המרחב הטמא נשאר טמא, ושהותו של הצדיק בתוכו אינה יוצרת מובלעת אטומה ומוגנת מפני הטומאה אלא הטומאה אכן פוגעת ומחללת את קדושת הצדיק. למרות חילול זה האדם הקדוש נשאר קדוש ומצליח להילחם בשמד ולפעול את פעולתו המרפאת.

את ההשקפה שהצדיק בחייו ואף לאחר פטירתו צריך לפעול דווקא ממעמקי הרוע מעגן הרב מטשהערין בקבלת האר"י, ומאשש את הדברים ברמז נוסף בדברי ר' נחמן בנושא מקום קבורתו:

ובזה תבין קצת ממה שכתבנו לעיל בשם רבינו ז"ל שאמר שהיה רוצה ליסע לארץ ישראל להסתלק שם רק [אך] אני רוצה להישאר ביניכם (איך וויל בלייבין צווישין אייך) ואתם תבואו על קברי וכו'⁸³ [...] ועיין בפרי עץ חיים בכוונת נפילת אפים מעניין שהצדיקים אחר מיתתן יורדין לגיהנם ומעלין משם נפשות הרשעים שזה סוד בירור ניצוצות הקודש מעמקי הקליפות הנקרא מיתה ממש, והצדיקים יורדין לשם ומעלין משם הניצוצות הקדושים וכו' [...] וממילא מובן למשכיל כי אי אפשר להרחיב הדיבור בענינים רוחניים ודקים כאלה.⁸⁴

גם אצל ר' נחמן כמו אצל משה לא התממש הרצון להיקבר בארץ ישראל, ארץ הקודש. השליחות המוטלת על הצדיק לפעול לטובת אותם שנפלו למעמקי הקליפות אינה מרפה מהצדיקים אף לאחר פטירתם, והיא שחייבה את משה ואת ר' נחמן לוותר על הערגה להימצא ולהיקבר במרחב קדוש. הצדיק, בחינת משה, נשאר בארץ הטומאה, יורד למעמקי הקליפות, ללבו של הגהינום, להעלות משם את נפשות הרשעים וניצוצות הקודש שנפלו לשם.

בקשת ר' נחמן 'ואתם תבואו על קברי' היא אפוא בקשה לבוא ל'מעמקי הקליפות הנקרא מיתה ממש', שם נמצא ר' נחמן, ולשם צריך החסיד להגיע כדי שר' נחמן יוכל לפעול את פעולתו.

ההשקפה על צורך הצדיק לרדת למעמקי הרוע, מקום זנות ועבודה זרה, והטענה שרק בהימצאותו שם הוא יכול לעלות את ניצוצות הקודש ולהביא את הגאולה,

83 ראו חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 5), נסיעתו וישיבתו באומן, קצו (יב), עמ' רכה.

84 ר' נחמן מטשהערין(לעיל, הערה 71), סימן רטו, אות ג.

טומנת בחובה פוטנציאל אנטינומיסטי רב עוצמה, שאכן נוצל בשבתאות בפיתוח הלכי רוח שבסופו של דבר הובילו לשמד ולהמרת דת המונית. מובנת אפוא היטב הזהירות הרבה של הרב מטשהערין שחש שאכן מדובר בעניינים רוחניים דקים ועדינים, שחוסר הבנה שלהם יכול להיות הרה אסון, ולכן אי אפשר להרחיב בהם את הדיבור.

ה. צדיק הנתון בלוע הסטרא אחרא

במקום אחר הרב מטשהערין מפתח פיתוח נוסף ומרתק לתפיסה הרואה במקום אותו איווה ר' נחמן למנוחת עולמים את לב לבה של הטומאה והסטרא אחרא. דברי הרב מטשהערין נשענים על הדרשה 'תקעו תוכחה' (תנינא ח) שאותה אמר ר' נחמן בראש השנה תקע"א, כשבועיים לפני פטירתו. בדרשה זו מצייר ר' נחמן מאבק רב עוצמה בין מתפלל בעל כוח גדול ובין הסטרא אחרא.

כשהדעת נפגם [...] מזה בא, חס ושלום, תאוות ניאוף כנ"ל ואזי כשנפגם הרחמנות והדעת, אזי אי אפשר להתפלל בבחינת רחמים ותחנונים, ואז התפלה בבחינת דין וכשהתפלה בבחינת דין, אז הסטרא-אחרא בולעת את התפלה, חס ושלום, כי עיקר יניקת הסטרא-אחרא היא מבחינת דינים [...] ועל-כן הם נאחזין, חס ושלום, בתפלה זו שהיא בחינת דין, וכולעין אותה, חס ושלום.

ואז כשהתפלה בבחינת דין, אז צריכין בעל כוח גדול, שיוכל להתפלל תפלה בבחינת דין כמו פינחס בעת שקנא על מעשה זמרי, כמו שכתוב: 'זיעמד פנחס ויפלל' (תה' קו) [...] ואזי כשהיא רוצה לבלע זאת התפלה של הבעל-כוח שהיא בבחינת דין, אזי זאת התפלה היא עומדת בבית הבליעה שלו, בבחינת 'בצוארו ילין עז' (שם, מא); הינו התפלה של הבעל-כוח הנ"ל, שהוא בחינת מטה עז, היא עומדת לו בצווארו, בבית הבליעה שלו, ואזי הוא מוכרח לתן הקאות, הינו שהסטרא-אחרא מוכרח להקיא ולהוציא כל הקדושות של הדעת והרחמנות והתפילות שבלע, בבחינת 'חיל בלע ויקאנו' (שם, כ) ולא די שהוא מקיא ומוציא כל הקדושה שבלע [...] הוא מוכרח להקיא ולהוציא עצמות החיות שלו ממש [...] וזהו בחינת גרים שמתגריין, שהם היו תחלה מעצמות הסטרא-אחרא ממש, ועכשיו חוזרין אל הקדושה.

בתחילת המאבק גובר הסטרא אחרא ומצליח לבלוע את התפילות, לאחר מכן מתרחשת תפנית והתפילה רבת העוצמה של בעל הכוח נתקעת בגרונו של הסטרא אחרא. המאבק מסתיים כאשר הסטרא אחרא נאלץ בעל כורחו להקיא את התפילה ויחד עמה את כל הקדושה שבלע קודם לכן. יתרה מזו, הסטרא אחרא מקיא את

נשמתו שלו, את עצמות החיות שלו, וחיות זו של הסטרא אחרא עוברת תהליך של 'ג'יור' וחוזרת לשורשה בקדושה.

בפירושו לדרשה זו הרב מטשהעריין מקדים את הרקע לאמירתה. 'המאמר הזה נאמר בראש השנה תקע"א כנ"ל, והוא ראש השנה האחרון מימי חייו וסמוך להסתלקותו'.⁸⁵ באותה העת התעצמה מחלת השחפת של ר' נחמן ו'יצאו ממנו דמים הרבה מפיו כמו קילוח מים ממש, ונתמלאו כמה כלים מדמו [...] עד שכמעט נגווע ונסתלק'.⁸⁶ הרב מטשהעריין מסביר מדוע חשוב לציין זאת: 'בכדי שידע המעיין איך שרבינו ז"ל מסר נפשו ממש באמירת המאמר הנ"ל [...] זה מבואר במאמר הנ"ל אות י"ב שכתב שם, כי זה הבעל כוח וכו' הוא בחינת ציר נאמן לשולחיו כי הוא מוסר נפשו בשביל ישראל. וכך עניין הדמים שיצאו ממנו, מרומז באות ו' [...]'.

על פי פירושו של הרב מטשהעריין, ר' נחמן הוא-הוא בעל הכוח הגדול המתמודד עם הסטרא אחרא, והדרשה כולה שזורה רמזים למצבו הקשה בעת אמירת התורה ולמסירות הנפש שנהג בה.

מתוך הקשר פרשני זה דן הרב מטשהעריין במקום קבורתו של משה כאשר הקורא כבר מודע לאנלוגיה שייצר קודם לכן הרב מטשהעריין בין קבורת משה וקבורת ר' נחמן.

וגם התבונן היטב בעניין קברו של משה בארץ מואב מול בית פעור, וכיפר על עוון פעור שהיה כלול מפגם הברית על ידי בנות מואב, ופגם אמונה על ידי עוון פעור. ומשה רבנו עליו השלום נקבר שם דייקא, בכדי לעסוק גם אחר הסתלקותו בתיקון נפשות ישראל לברר בירורים קדושים מהסטרא אחרא ולהעלותם מבחינת שמד לרצון שזה בחינת גרים [...]. שזה בחינת מה שמבואר במאמר זה מעניין הגרים שנעשים על ידי התפלה בבחינת דין של הבעל כוח שעומדת להסטרא אחרא בבית הבליעה שלה עד שמוכרחת להקיא ולהוציא גם עצמות חיותה ממש, שזה בחינת הגרים, שזה ממש בחינת העניין של קברו של משה מול בית פעור [...].⁸⁷

מיקום קברו של משה מול בית בעל פעור קשור לעיסוקו בתיקון פגם הברית וכן בתיקון פגם האמונה שנגרמו על ידי בנות מואב ובעל פעור.

85 ר' נחמן מטשהעריין (לעיל, הערה 71), תנינא, סימן ח, אות יא, עמ' שנ.

86 שם.

87 שם, אות כז, עמ' שנט-שס.

בהמשך מעלה הרב מטשהערין דימוי נוסף, מלא עניין, לקבורתו של הצדיק במעמקי הרוע.

והנה עניין יונה [...] ויתפלל יונה אל ה' אלוקיו ממעי הדגה וכו', מבטן שאול שועתי' [...] ויאמר ה' לדג ויקיא את יונה [...] וכבר נאמר על עניין זה סודות נפלאות בזהר הקדוש ובתיקונים כידוע. ואי לאו דמסתפינא הוה אמינא שזה סוד התפלה בבחינת דין שמתפלל הבעל כח הגדול [הצדיק], והסטרא אחרא בולעת אותה חס ושלום, והתפלה הזאת עומדת בבית הבליעה שלה, ואזי הוא מוכרחת ליתן הקאות בבחינת 'חיל בלע ויקיאנו מבטנו יורישנו אל' (איוב כ) [...]

ועיין זוהר ויקהל קצ"ט שמפרש שם כל העניין על חולאת האדם ומיתתו וכו' וננא דבלע ליה דא איהו קיברא [והדג שבלע אותו הוא קברו] וכו' [...] ויאמר ה' לדג ויקיא את יונה וכו' כדין כל קבריא יקיאון לאינון מיתייא דבהון [ככל הקברים שיקיאו לאותן מתים שבתוכם] וכו' עיין שם. [...] מרומו שם גם כן כי עיקר הגאולה ותחיית המתים יהיה בזכות עצמות יוסף וכו' בחינת קבר הצדיק כמו שכתוב גם בגאולה הראשונה 'ויקח משה את עצמות יוסף עמו'⁸⁸ ובתחלה כתיב אצלו 'ויישם בארון במצרים'⁸⁹ דייקא, עד אשר אחר כך ביציאתן ממצרים העלו את עצמותיו וכו'.⁹⁰

סודות יונה במעי הדגה והקשריו המשיחיים נידונים בכתבים קבליים שונים ומקושרים לדמותו של משיח בן יוסף ולתפקידו המסוים בתהליך המשיח. מלבד להפניות לזוהר ולתיקונים שציטטנו לעיל הרב מטשהערין מפנה גם לספר 'קרניים' ולפרשנו המרחיבים דברים בנושא זה. בסוגיית 'יונה בן אמיתי כמשיח בן יוסף' עסק בהרחבה יהודה ליבס ואין צורך לפרטה פה,⁹¹ לענייננו חשוב הקישור שעושה הרב מטשהערין בין סוגיה זו לבין 'קבר הצדיק' וההשלכות של הקישור להבנת תפקידו המשיחי של ר' נחמן. ר' נחמן, כיוסף במצרים וכמשיח בן יוסף, נפטר עוד בטרם באה הגאולה, אך למרות זאת עדיין יש לו תפקיד חשוב בתהליך המשיחי, שכן הגאולה היא 'בזכות עצמות יוסף'. וכמו שיוסף הושם בארון ונקבר במצרים, השרויה בנ' שערי טומאה, מאחר שיועד לו תפקיד בגאולת מצרים, כך נטמן

88 שמ' יג, יט.

89 בר' ג, כו.

90 ר' נחמן מטשהערין (לעיל, הערה 71), תנינא, סימן ח, אות לב-לג, עמ' שסב-שסג.

91 י' ליבס, 'יונה בן אמיתי כמשיח בן יוסף', מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, מוגשים לי' תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 269-

ר' נחמן באומן, בתוככי הסטרא אחרא, בגלל תפקידו העתידי בגאולת ישראל ובהוצאתם מהגלות. ניתן להבין מכאן שכגאולה ראשונה כך גאולה אחרונה, כשם שהעלו את עצמות יוסף ממצרים בגאולה ראשונה כך יעלו את עצמות ר' נחמן מאומן בגאולה אחרונה.

במסגרת תהליך זה שבו יצא ר' נחמן ממעי הדגה ומלוע הסטרא אחרא, ישנו גם שלב שבו הסטרא אחרא יקיא את עצם חיותו ויהפוך מטומאה לקדושה, תהליך זה עצמו הוא רכיב חשוב בגאולה ובתיקון הסופי של העולם.

מתברר אפוא, מהיבט נוסף, שלקבר ר' נחמן באומן, כלארון יוסף במצרים וכלקבר משה מול בית פעור, ישנו תפקיד מרכזי בגאולה העתידית. גם התחומים המרכזיים שר' נחמן נאבק בהם מקבילים לתחומים שמשה נאבק בהם. משה עסק בתיקון התחום האירוטי שישראל נכשלו בו עם בנות מואב, ותחום הכפירה והעבודה הזרה שישראל חטאו בו בהיצמדם לבעל פעור, ובמקביל ר' נחמן היה מגדולי הלוחמים בכפירה שבאה מהפילוסופיה ומההשכלה והרבה לעסוק בנושא האמונה ובהתמודדות עם משכילים המשתמדים מרצון, ובנוסף עסק ר' נחמן בתיקון התחום האירוטי. ר' נחמן לא רק הרבה לדרוש בתורותיו בדבר החובה לשאוף לתיקון הברית אלא גם ייסד הלכה למעשה תיקונים חדשים לצורך זה, תיקון למקרה לילה, תיקון כללי הכולל גם את תיקון הברית, וכן התיקון הנעשה לאדם שעולה על קברו של ר' נחמן וזוכה על ידי כך לתיקון כללי וזוכה להבטחת

ר' נחמן שהוא באופן אישי ישלוח אותו בפאותיו מן הגהינום.⁹²

תסריט משיחי מעט שונה המתייחס לייעודו המשיחי של קבר ר' נחמן, הבנוי אף הוא על ההקבלה בין עצמות ר' נחמן ועמות יוסף, מובא אצל ר' אברהם בר' נחמן:

מבואר מצירופי דברי מורנ"ת ז"ל, שבהכרח השינויים בענין גלגולי הנשמות, נשתנה כמו כן הכרח התקשרות נפשות ישראל לעצמות יוסף. כי בגאולה הראשונה היתה התקשרותם אליו על ידי קיחת עצמותיו, ועתה יזכו מדור לדור אלפים נפשות נשמות ישראל להתקשר לעצמותיו על ידי ההשתטחות על קבורת עצמותיו, ושזה מה שהבטיח רבינו ז"ל בהבטחה גדולה לכל הבאים על קברו הקדוש, כי גם זה מעיקרי אתחלתא דגאולה.⁹³

על פי זה, אין מתוכנן, כחלק מהתהליך המשיחי, להעלות את עצמותיו של ר' נחמן לארץ ישראל אלא עצם ההשתטחות על קבורת עצמותיו ממלא תפקיד

92 על כך ראו מרק (לעיל, הערה 4), פרק ד.

93 ר' אברהם בר' נחמן, ביאור הליקוטים, חותם בתוך חותם, ירושלים תשס"ג, עמ' קא.

מקביל וההשתטחות עצמה, אף ללא העלאת העצמות, היא ראשית הגאולה – היא אתחלתא דגאולה.⁹⁴

ו. עלייה לרגל למקום הטומאה

ההשקפה הברסלבית הבסיסית רואה במקום קבורת הצדיק מקום קדוש בקדושת ארץ ישראל, ואף בקדושת קודש הקודשים ואבן השתייה. השקפה באה לידי ביטוי בקביעה שכל העולה על קברי צדיקים כעולה לרגל לירושלים ולבית המקדש. עם זאת, הרי העלייה לקברו של ר' נחמן, כמו גם לקברו של משה רבנו, שייכות לדגם אחר ואף הפוך של עלייה לרגל.

העלייה על קברם של משה ושל ר' נחמן כרוכה בירידה לארץ הטומאה, ארץ ששולט בה הסטרא אחרא, ירידה למקום שהוא המוקד הפנימי ביותר של הטומאה, קודש הקודשים של הטומאה ואבן השתייה שממנה הושתת עולם הטומאה וממנה הוא מקבל את חיותו. שם, בלועו של הסטרא אחרא, במעמקי הגהינום והקליפות, במקום שבו שרויים נשמות הרשעים, שם טמון הצדיק, ולשם עולים לרגל כל הבאים על קברו.

בראשית הדיון בדברי הרב מטשהעריץ על אומן כמקום הטומאה אזכרנו שגם הוא מביא את האמירה שעלייה לרגל לקבר הצדיק הרי היא כעלייה לרגל למקום קדוש. הרב מטשהעריץ מצטט מתורתיו של ר' נחמן שעסקנו בהן בהקשר זה וכן את דברי ר' נתן המבארים אותן. כך לדוגמה אנו מוצאים בספרו 'אוצר היראה' את הדברים הבאים:

וזה בחינת מעלת קדושת קברי הצדיקים כי שם הוא בחינת קדושת ארץ ישראל כמבאר במקום אחר. וכמו שמספרים בשם הבעל-שם-טוב שפעל אצל השם יתברך שמקום קבורתו יהיה בחינת ארץ ישראל.⁹⁵

השאלה המתבקשת היא איך ייתכן ששני דגמים אלו, מקום הצדיק כקדוש בקדושת ארץ ישראל ומקום הצדיק כמקום הטומאה, עולים בקנה אחד. הרי אלו דגמים הסותרים זה את זה ומעצבים קביעות הופכיות ביחס לקדושת/טומאת מקום קבורת הצדיק. שאלת היחס בין שני הדגמים הייתה צריכה בירור גם אלמלא היה הרב מטשהעריץ מביא במפורש את הדגם הראשון, שכן דגם זה מצוי אצל ר' נחמן

94 להשלכות של סוגיה זו על המחלוקת בין זרמים שונים בחסידות ברסלב האם להעלות את עצמות ר' נחמן לארץ ישראל אני מקווה להתייחס במקום אחר.

95 אוצר היראה: ליקוטי עצות המשולש, ירושלים חש"ד, חלק ד: 'עצת שלום', ערך: 'צדיק', אות צח, עמ' קכז.

ואין ספק שהרב מטשהערין ראה עצמו מחויב לעמדת רבו הקובעת שמקום גניזת הצדיקים קדוש בקדושת ארץ ישראל.

תשובה אפשרית אחת היא שדגמים אלו אינם סותרים זה את זה, שכן ייתכן שהארץ והמרחב הכללי שבו טמון הצדיק הוא אכן מרחב טמא, אך המקום המצומצם יותר שבו ממש גנוז הצדיק הוא המקום הקדוש בקדושת ארץ ישראל. ייתכן שתשובה זו עולה בקנה אחד עם הדגשה הקיימת בשיח הברסלבי המאוחר, שהמרחב המקבל את קדושת הצדיק הוא מצומצם ביותר – ד' אמות גניזת הצדיק.⁹⁶ צמצום המקום הקדוש לד' אמות של הצדיק מאפשר לעצב יחס של טומאה למעגלי המקום היותר רחבים. תשובה זו יש בה כדי לרכך את השאלה מדוע לא ראה הרב מטשהערין את דבריו סותרים את דברי ר' נחמן, אך אין בה כדי להפיג את המתח המהותי שקיים בין ההשקפה שמקום קבורת הצדיק הוא לוע הסטרא אחרא והגהינום לבין התפיסה שמקומו קדוש, ובמיוחד לאור העובדה שהשקפת הרב מטשהערין איננה מותירה את הצדיק נתון במובלעת של קדושה, החוצצת בינו לבין טומאת המקום, אלא טוענת בנחרצות שקדושת הצדיק אכן נפגמת 'הוא מחולל' בגלל היותו קבור במקום הטומאה. אמנם למרות החילול הצדיק נותר ביכולתו להיאבק, לפעול ולתקן מתוך תוכם של הטומאה והסטרא אחרא.

תשובה אפשרית נוספת היא שדברי ר' נחמן על קדושת מקום גניזת הצדיקים נאמרה על הבעל שם טוב ועל כלל הצדיקים, אך מקום קבורתם של משה רבינו ושל ר' נחמן הוא שונים באופן מהותי. אין הדבר נובע מכך שקטנה קדושתם מקדושת שאר הצדיקים אלא דווקא מפאת גדולתם ומפאת התפקיד המסוים שלקחו על עצמם. מקום קבורת משה ומקום קבורת ר' נחמן נקבעה באופן זה שקבורתם עצמה תהיה כניסה ללוע הסטרא אחרא וירידה לגהינום כדי להעלות את ניצוצות הקדושה המצויים שם וכדי לגרום לסטרא אחרא להקיא את הצדיק היושב בלועו ויחד עמו את כל ניצוצות הקדושה ואת כל חיותו. קבורתם קשורה לעניינם הייחודי של עמידה בפרץ בין שמד לרצון.

נעיר בקצרה שאף שהבעל שם טוב במובנים רבים הוא אב־טיפוס לצדיקים החסידיים ולר' נחמן בכללם, הרי ר' נחמן ראה את עצמו במדרגה גבוהה מזו של הבעל שם טוב.⁹⁷ יתרה מזו, ייתכן שר' נחמן סבר שבנושא זה עצמו המאבק

96 'זכמו שהיה אומר ר' אברהם בר' נחמן ז"ל לענין גדולת ארץ ישראל וקודש הקודשים וכו', אבל הד' אמות של רבינו ז"ל לא נמצא בשום מקום, ר' שמואל הורוביץ, ציון המצוינת, ירושלים תש"ס, עמ' ז. יש מקום לעיין במשמעו של הביטוי 'לא נמצא בשום מקום' שמציב את מקום קדושת גניזת הצדיק כמקום שאיננו מקום.

97 על כך ראו צ' מרק, 'מעשה מהלחם: מגנזי הצנוורה הברסלבית', תרביץ, עב (תשס"ג), עמ' 452, הערה 161.

בשמד ותיקון הנשמות שנפלו לשמד כשל הבעל שם טוב, ולכן אין זה מתפקידו לעסוק בכך לאחר פטירתו.⁹⁸ תפקיד זה יוחד למשה ולר' נחמן, וכפי שנראה להלן, הדברים קשורים גם לייעודם המשיחי של משה כגואל הראשון ושל ר' נחמן כמי שמפלט דרך לגואל האחרון.

כאן המקום להזכיר ולהעיר שהעיון בשיח הברסלבי על העלייה לרגל לאומן חושף אכן שהדגמים השונים, ואף ההפוכים, שהציעו מירצ'ה אליאדה וויקטור טרנר במחקריהם על העלייה לרגל, מתקיימים שניהם יחד בשיח הברסלבי. גם הדגם הראשון של עלייה לאבן השתייה ולמרכזו הבראשיתי של העולם וגם עלייה לרגל למקום שהוא 'קצה וסוף', וביחס לאותה עלייה עצמה. בין אם הניסיונות שלנו ליישב את קיומם של שני הדגמים יחד עלו יפה ובין אם לאו אין ספק ששני המודלים קיימים צד בצד זה ואין מקום לדחות לחלוטין את אחד הדגמים.

ז. 'מעיקרי אתחלתא דגאולה' – עוד על הרובד המשיחי של ציון ר' נחמן באומן

רבדים נוספים בהקבלה בין קבר ר' נחמן לקבר משה המעצימים את ההקשר המשיחי של הקבלה זו מעלה ר' אברהם בר' נחמן מטולטשין בפתח ספרו 'חכמה ותבונה':

לענין העלמת האור הגדול והנפלא של אדמו"ר ז"ל יש לומר מחמת שאמר אשר כל עסקו הוא רק ראש השנה, גאר מיין זאך איז ר"ה. ועל ראש השנה כתיב בכסה ליום חגינו. ועל-כך גם אורו הגדול נעלם ומכוסה מאד. ועיין בלקו"ת סי' צ"ג.⁹⁹ והנה אמרו חז"ל מפני מה נסתתר קברו של משה רבנו עליו השלום מן העולם וכו' (שיבואו על קברו וכו' ויהי' הגאולה וכו'¹⁰⁰) וכן

98 על ניסיונו הכושל של הבעש"ט לתקן את נשמת שבתאי צבי לאחר 'שפיתו אותו שישתמיד ח'ו', ראו שבחי הבעש"ט; פקסמיל מכתב היד היחיד הנודע לנו ושינויי נוסחיו לעומת נוסח הדפוס, מהדורת י' מונרשיין, ירושלים תשמ"ב, עמ' 98. על סוגיה זו ראו י' ליבס, "התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות", סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 251; י' מונרשיין, 'על "התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות"', ציון, מז' (תשמ"ב), עמ' 201; ליבס, 'חדשות לעניין הבעש"ט ושבתאי צבי', שם, עמ' 262-265; ח' פדיה, 'אגרת הקודש לבעש"ט: נוסח הטקסט ותמונת העולם: משיחיות, התגלות, אקסטזה ושבתאות', ציון, ע' (תשס"ה), עמ' 311-354. לסוגיה זו ולמסורת הברסלבית הנוגעת אליה אני מתייחס במקום אחר, צ' מרק, ניסיון השמד של הבעש"ט והעלייה לארץ ישראל (בהכנה).

99 בליקוטי מוהר"ן תנינא (לעיל, הערה 15), צג, ר' נחמן מתייחס 'לעניין המחלוקת שהיו חולקים עליו', ומחלוקת זו היא ההסתרה המעלימה את אורו המופלא של ר' נחמן כפי שיבאר ר' אברהם בהמשך הדברים.

100 'ואמר רבי חמא בר חנינא מפני מה נסתתר קברו של משה מעיני בשר ודם מפני שגלוי וידוע

ציון אדמו"ר ז"ל אף שיודעים מקום קבורתו נסתתר גם כן מן העולם על-ידי גודל המחלוקת כי אך בזה תלוי הגאולה, כמוכן לעניין קברו של משה רבנו עליו השלום (אמר המו"ל ענין זה מובא ביותר אריכות בחי"מ כת"י).¹⁰¹

'אך בזה תלוי הגאולה', בהכרה באורו של ר' נחמן ובעלייה על קברו! המו"ל ר' שמואל הורוביץ מעיר שהדברים מצויים באריכות בחיי מוהר"ן – כתב יד שהוא קובץ הצנזורות שהושמטו בעת הבאת חיי מוהר"ן לדפוס ונשמרו כחומר אזוטרי בקרב חסידי ברסלב. היום משנחשפו בפנינו העתקות של 'חיי מוהר"ן כתב יד' אנו יכולים לקרוא את הדברים בהרחבה: מתברר שהדברים בנידון כנראה שאינם חלק מספר חיי מוהר"ן עצמו שנכתב על ידי ר' נתן אלא חלק מההקדמה שהוסיף ר' אלתר טפליקר, גיסו של ר' אברהם בר' נחמן, לספר 'חיי מוהר"ן כתב יד'.

א"ה [אמר המעתיק] לעניין העלמת האור הגדול והנפלא של אדמו"ר ז"ל אשר חידוש כמוהו עדיין לא היה אפילו בדורות הקודמים כאשר נשמע מפיו הקדוש שאמר כן בפירוש ולסוף הוא נעלם כל-כך בתכלית ההעלמה והכיסוי עד אשר רוב העולם אינם זוכים לבוא על קברו הקדוש אשר זה כל תיקונם לנצח יש למצוא רמז על זה מדבריו הקדושים שאמר כי כל עסקו הוא ראש השנה (גאר מיין זאך איז ראש השנה) ועל ראש השנה כתיב 'בכסא ליום חגיגו' כמו שאמרו רבותינו זיכרונם לברכה,¹⁰² ועל כן אורו הגדול והנפלא נעלם ומכוסה כל-כך גם-כן מאד עד שכל בני העולם אינם זוכים לבוא על קברו להתפלל שם וכמו שאמרו חז"ל מפני מה נסתתר קברו של משה רבינו מן העולם וכו' (במסכת סוטה) נמצא כי לא ידע איש את קבורת משה למען לא יוכלו לבוא על קברו ולהתפלל שם וכן קבר האדמו"ר ז"ל נסתתר גם-כן מן העולם על ידי גודל המחלוקת אף שיודעים מקום קבורתו למען לא יוכלו גם-כן לבוא לשם להתפלל שם, יהי רצון שיתגלה האמת בעולם ויתפרסם קדושתו בעולם ואז תבוא הגאולה במהרה בימינו אמן.¹⁰³

לפני הקב"ה שעתיד בית המקדש ליחרב ולהגלות את ישראל מארצם שמא יבאו לקבורתו של משה באותה שעה ויעמדו בבכיה ויתחננו למשה ויאמרו לו משה רבינו עמוד בתפילה בעדנו ועומד משה ומבטל את הגזירה', סוטה יד ע"א, על פי הגהות הב"ח.

101 ר' אברהם בר' נחמן (לעיל הערה 65), סימן א: 'מגדלות אדמו"ר ומוהרנ"ת זצ"ל', עמ' תצא.

102 'אמר רבי אבהו מאי קראה תקעו בחדש שופר בכסה ליום חגנו איזהו חג שהחדש מתכסה בו הוי אומר זה ראש השנה', ביצה טז ע"א.

103 השמטות מספר חיי מוהר"ן, כתב יד טפליקר, עמ' ב (מספור שלי). חיי מוהר"ן (השמטות חדרות), בית שמש תשס"ה, עמ' ד. חיי מוהר"ן עם השמטות, עניין המחלוקת שעליו, לאחר סעיף תב, עמ' שדמ-שמה.

הזיקה בין קברו של משה לקברו של ר' נחמן מלמדת על התפקיד המשיחי של הקבר. כל עוד הגאולה לא צריכה לבוא, אורו של ר' נחמן נסתר ונעלם מהעולם, ואף שהעולם יודע היכן קברו אין הוא מכיר בקדושתו. אולם ברגע שקדושת ר' נחמן תתפרסם ותוכר והעולם יבואו על קברו, שכן 'זה כל תיקונם לנצח', תפלתם תביא בהכרח את הגאולה.

אי אפשר לסיים את הדיון מבלי להתייחס לעלייה ההמונית המתקיימת זה כמה עשורים לקברו של ר' נחמן באומן בראש השנה. העלייה לאומן בראש השנה הפכה בעשרות השנים האחרונות לתופעה רבת היקף ורבת גוונים ששותפים לה רבבות עולים מזרמים שונים, חרדים וחילונים, אשכנזים וספרדים. העלייה לקברו של ר' נחמן היא ביטוי נוסף לרנסנס הברסלבי המתרחש במדינת ישראל ולנוכחות הגוברת והולכת של ר' נחמן מברסלב בתרבות הישראלית העכשווית. במקום אחר אני מרחיב בתיאור וניתוח המתרחש בעלייה לאומן בשנים האחרונות,¹⁰⁴ וכאן אסתפק בהתייחסות להיבט המשיחי המיוחד לעליית ההמונים לאור הדברים שנדונו לעיל.

ראינו שהמקורות הברסלביים רואים בפער העצום בין תפיסתו העצמית של ר' נחמן כ'חידוש כמוהו עדיין לא היה' ויכולתו לתת לכולם תיקון נצחי, לבין המציאות הכאוה שבה דמותו של ר' נחמן שרויה במחלוקת וגדלותו 'נעלם כל כך בתכלית ההעלמה', עניין מכוון ולא מקרי. בדומה להעלמת מקום קבורת משה רבנו כך העלמת גדלותו של ר' נחמן נועדה למנוע את האפשרות לדחוק את הקץ. שכן אם העולם יכיר בגדולת ר' נחמן וההמונים יעלו לקברו ויתפללו לגאולה, ר' נחמן יצטרף עמם לתפילה בפני בורא עולם – ולר' נחמן אי אפשר יהיה לסרב, 'אז תבוא הגאולה'.

עתה, בדורנו, רבים מבין חסידי ברסלב חשים שהפער בין תפיסת מעלתו ותפקידו של ר' נחמן בעיני עצמו לבין תדמיתו בעיני העולם הולך ומצטמצם. התפילה לסיום תקופת ההסתרה שנישאה בפי חסידי ברסלב שנים כה רבות 'יהי רצון שיתגלה האמת בעולם ויתפרסם קדושתו בעולם ואז תבוא הגאולה במהרה בימינו אמן',¹⁰⁵ נראית כהולכת ומתגשמת. המחלוקת שככה ושרידיה הקלושים אין בהם כדי להסתיר ולמנוע את ההכרה ההולכת ומתפשטת בעולם בגדלותו של ר' נחמן, ואכן מידי שנה מתרבה ומתעצם מספר הבאים על קברו בראש השנה והם אכן מבקשים את עזרת ר' נחמן בתיקונם הנצחי.

104 ראו מרק (לעיל, הערה 4), פרק ט: 'לאחר מאתיים שנה – מתיקון אישי לתיקון עולם: העלייה לאומן בראש השנה, התיקון הכללי העולמי, התשליך והפירסינג'.

105 השמטות מספר חיי מוהר"ן, כתב יד טפליקר, עמ' ב (מספור שלי). חיי מוהר"ן (השמטות חדשות), בית שמש תשס"ה, עמ' ד. חיי מוהר"ן עם ההשמטות, עניין המחלוקת שעליו, לאחר סעיף תב, עמ' שמה.

העלייה לקברו של ר' נחמן בראש השנה איננה עוד אך ורק מבחן אישי לחסיד עד כמה הוא נאמן לרבו ומציית לכרוז הקורא לו לבוא אליו ולקבל את כל הטוב שר' נחמן מסוגל להרעיף עליו ביום זה, אלא הוא נתפס על ידי חסידי ברסלב כמעין מדד לגאולה הכללית ולתיקון העולם. ככל שמתעצם מספר העולים סימן וסיבה הוא שהגאולה קרבה ושהנה מתממש והולך החזון הברסלבי על המקום המרכזי שיתפוס ר' נחמן כצדיק יסוד עולם, שהעולם כולו זקוק לו ולתיקונו. על פי השקפה זו, בבוא הגאולה השלמה, אומן, מקום הטומאה, תסיים את תפקידה ותקיא מתוכה את הצדיק ואת כל ניצוצות הקדושה הטמונים במעמקיה ובעצם הווייתה. כלל התיקונים והניצוצות יצטרפו יחדיו 'לתקן עולם במלכות שדי', ותיקון זה הוא הרי תורף עניינו של ראש השנה, יום ההכתרה שבו ממלכים את האל על כל מעשיו, וראש השנה הוא גם יום חגו של ר' נחמן שבעלייה ההמונית לקברו מכתירים אותו הבאים אליו כצדיק יסוד עולם.